

Eski Oğuz Türkçesinde (Eklenme Harici) Söz Sonu t > d ve k > ğ Ötümlüleşmeleri

Şaban Doğan*

Özet: Bu çalışmada Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde görülen söz sonu t > d ve k > ğ ötümlüleşmeleri ele alınmış, eklenmeyle ilgili olmayan ötümlüleşmelerin sebepleri tartışılmıştır. Ötümlüleşmeye sebep olabilecek fonetik hadiselerle ötümlüleşmeyi kolaylaştırıcı fonetik gerekçeler çalışmanın asıl konusunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda Eski Oğuz Türkçesi metinlerinden yirmi üçü taranmış, ötümlüleşmeler belli bir sistem içerisinde tasnif edilerek değerlendirilmeler yapılmıştır. Tarihi metin çalışmalarında söz sonu ötümlüleşmelerin eklenmeyle ilgili ötümlüleşmelerle birlikte ele alındığı ve ulanmaya dayalı ses dizilişleriyle açıklanmaya çalışıldığı malumdur. Bu çalışmada bahse konu ötümlüleşmelerin tamamının ses dizilişleriyle ilgili ötümlüleşmeler içerisine alınmasının doğru olmadığı, önemli bir bölümünün ulanma sebebiyle gerçekleşen ötümlüleşmelerden ayrı değerlendirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.

Anahtar sözcükler: Eski Oğuz Türkçesi, Ses Bilgisi, Söz Sonu Ötümlüleşme

Word-final t > d and k > ğ Voicing (Except for suffixation) in Old Oghuz Turkish

Abstract: In the present article, word-final t > d and k > ğ voicing have been analyzed, and the reasons for voicing not caused by suffixation have been debated. The main focus of the study is the possible causes of phonetic change and the motives that simplify voicing. In this regard, twenty-three texts of Old Oghuz Turkish have been scanned, the examples of voicing have been classified and evaluated. It is well known that these kinds of voicing examples are tackled within the same category and have been explained through the sound paradigm based on enclisis. In the study, it is emphasized that it is not correct to evaluate all mentioned voicing examples with voicing related to sound paradigm, and many of them must be evaluated independent with voicing caused by enclisis.

Key words: Old Oghuz Turkish, Phonetics, Word-Final Voicing

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: sdogan@ibu.edu.tr

Konuyu Ele Alış Nedeni

Tarihî metin çalışmalarının önemli bir kısmını eserler üzerinde yapılan ses bilgisi incelemeleri oluşturmaktadır. Ses bilgisi incelemelerinde ses değişimleri ve ses olayları da verilmekte, eserlerde yer alan değişme ve nöbetleşmeler örnekleriyle sunulmaktadır. Bu çalışmalarda dikkate değer bir husus ötümsüz patlayıcıların ötümlüleşmeleri verilirken kelime başı ve kelime içi ünsüzlerinin değerlendirilmesi, kelime sonunda sadece eklenmeye ilgili bilgilerle yetinilip eklenmeye bağlı olmayan ötümlüleşmeler üzerinde çok fazla durulmamasıdır. Konuyu ele alan çalışmalarda da ötümlüleşme çoğunlukla ulanmaya bağlanmakta, ötümlüleşmeye sebep olması muhtemel diğer fonetik gerekçeler göz ardı edilmektedir. Bunun sebebi Standart Türkiye Türkçesinin (STT) genel ses özellikleri olmalıdır. Türkçede kelime sonunda ötümlü patlayıcıların, sınırlı sayıda tek heceli sözcük dışında, bulunmaması sebebiyle eserlerde bu yapıdaki sözcükler son derece sınırlıdır ve tek eser üzerine yapılacak ses bilgisi incelemelerinde sınırlı sayıdaki örnekleri değerlendirmek ve sağlıklı sonuçlara ulaşmak oldukça zordur.

Ses bilgisi çalışmalarının dilin konuşma boyutuyla ilgili olduğu malumdur ancak elimizde tarihî dönemlerle ilgili sesli dil malzemesi olmaması bu çalışmaların yazılı metinlerden yola çıkılarak yapılmasını zorunlu hâle getirmiştir. Dillerde yazı dili ile konuşma dili hiçbir zaman paralel bir seyir takip etmez. “Bir dilin konuşma kurallarıyla yazım kuralları zaman zaman birbirlerine yaklaştırılmak istense de bunlar sürekli olarak birbirlerinden uzaklaşmak eğilimlerini sürdürmek zorunda kalacaklardır (Gemalmaz 2010, 83).” Hâl böyle olunca, yazı dili standartlaşarak belli kurallar silsilesi oluştursa da, zaman zaman yazıcının dikkatsizliği ya da konuşma dilinin etkisinden tam olarak sıyrılamaması sebebiyle yazı dili için standart hâle gelmiş ancak konuşma dilinde farklı biçimleri bulunan sözcükler yazıya aktarılabilmektedir. Bu çalışmanın hareket noktası da Eski Oğuz Türkçesi (EOT) metinlerinde imlâ geleneğine aykırı biçimde az da olsa son ses ötümlü patlayıcıların yer almasıdır. Metinlerin genelinde ötümsüz olarak yazılan ancak ortografik düzeyde yazım yanlış denilebilecek kimi istisnai kullanımların fonetik gerekçelere dayanıyor olabileceği gerçeğinden hareketle böyle bir çalışma yapılmıştır. Daha açık ifade etmek gerekirse metinlerde sürekli ötümsüz patlayıcı bir sesle biten bir sözcük, fonetik gerekçeleri olmak koşuluyla, bir veya daha fazla yerde ötümlü biçimde yazılmışsa, ortografik düzeyde yazım yanlış da olsa, fonetik olarak irdelenmesi gereken bir durum var demektir. Çalışmada bu düşünceden hareketle taranan metinlerde yer alan son sesi ötümlü patlayıcı sözcükler ele alınmıştır. Konuyla doğrudan bağlantılı olduğu düşünülen tamamlanmış son ses ötümlüleşmeleri de çalışma sınırları içine alınmıştır.

Yöntem

“b, d, ğ, g ötümlü patlamalı ünsüzleri, en titreşimli, dolayısıyla en çok enerji isteyen sesler olarak, bütün dillerde aynı değişmelere uğrarlar. Bu sesler, bilhassa iç ve son ses durumunda olduklarında, yaşayabilmek için ya ötümsüzleşir ya da genizsi sesler hâline gelirler; eğer bu yolu izlemezlerse, akıcılara, sızıcılara, yarı ünlülere dönüşürler veya sıfır birim hâlini alırlar. Söz konusu seslerdeki bu değişmeler, bütün diller için ana ses değişmeleridir (Karaağaç 2012, 119).”

Bu durum Türkçe için de geçerlidir. Eski biçimleri ötümsüz olan ancak başta ünlü uzunluğu olmak üzere çeşitli fonetik sebeplerle son sesleri ötümlüleşen sözcüklerde yukarıda zikir edilen birçok ses olayı görülmektedir. Ayrıca ünlüyle başlayan ek alması sonucu (V)KV ses dizilişi sebebiyle birden çok heceli sözcüklerde de son ses ötümsüz ünsüzün ötümlüleştiği bilinmektedir. Taranan metinlerde tek heceli sözcükler dışındaki ötümlüleşmelerin sadece eklenmeyle ilgili olmadığı, bazı sözcüklerde eklenme dışında ünlü ile başlayan sözcüklerden önce de ötümlüleşme meydana geldiği görülmüştür. Bu ötümlüleşmenin ötümsüz patlayıcı ile biten tüm sözcüklerde gerçekleşmemiş olması dikkat çekicidir. Metinlerde (V)K V ses dizilişinde son ses ötümlüleşmesi görülen sözcüklerin sınırlı olması, sadece (V)K V değil (V)K K ses dizilişinde de ötümlüleşme örneklerinin görülmesi bu türden ötümlüleşmenin sadece ulanmayla izah edilemeyeceğini göstermektedir.

Bu çalışmada EOT metinlerinde kelime sonu t > d ve k > ğ ötümlüleşmeleri ele alınmış; bu bağlamda yirmi üç eser taranarak bahse konu ötümlüleşme örnekleri değerlendirilmiştir. Miftâhu'l-Ferec'de son seste ötümlüleşme ya da ötümsüz kalmanın işlendiği makalenin 3. *Ulanma Durumunda* bölümü (Yıldız 2011, 166-167) ihtiva ettiği malzeme bakımından çalışmamız için kullanılabilir olduğundan Miftâhu'l-Ferec de taranan eserler arasında zikir edilmiştir ancak bu eserle ilgili tüm örnekler yukarıdaki çalışmadan alınmıştır.

Kullanılan alfabe sebebiyle EOT metinlerinde /b/, /c/ ve /g/ seslerinin gösterilmesinde istikrarsızlık olması ve bu seslerin çoğu zaman tek bir harfle [/p/ ve /b/ için (پ); /c/ ve /ç/ için (چ); /g/ ve /k/ için (ك)] gösterilmeleri sebebiyle p > b, ç > c ve k > g ötümlüleşmeleri çalışma sınırları dışında tutulmuştur.

Metinlerde görülen son ses ötümlüleşmeleri, tek heceli sözcüklerde görülen ötümlüleşmeler, iki heceli sözcüklerde görülen ötümlüleşmeler, uzun ünlülüklerle ilgili olduğu düşünülen ötümlüleşmeler, cevherî fiil ve edatların bitişik yazılması sırasında görülen ötümlüleşmeler olmak üzere tasnif edilmiş, tek heceli sözcüklerde görülen ötümlüleşmeler ise EOT açısından tamamlanmış olanlar ve tamamlanmamış olanlar olmak üzere değerlendirilmiştir. Özellikle ses dizilişiyle ilgili olmayan ötümlüleşmelerde ikili kullanıma sahip sözcüklerin EOT ile STT arasında köprü olan Osmanlı Türkçesindeki biçimi için on yedinci

yüzyıl söz varlığını kapsayan 17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı (Tulum 2011) adlı çalışma kullanılmıştır.

Son ses ötümlüleşmesi görülen sözcüklerin Ana Türkçe, Osmanlı Türkçesi ve Standart Türkiye Türkçesindeki durumları verilerek eski biçimleri ile yeni biçimleri arasındaki benzerlik ve farklılıklar gösterilmiş, bu bağlamda art zamanlı yöntem de kullanılmıştır. Ünlü uzunluklarının sistemli olarak korunduğu Türkmençe de göz ardı edilmemiş, sözcüklerin, varsa, Türkmençedeki biçimleri de gösterilmiştir.

1. Tek Heceli Sözcüklerde Görülen Ötümlüleşmeler

Tek heceli Türkçe kökenli sözcüklerdeki ötümlüleşmenin aslı ünlü uzunluklarıyla ilgili olduğu yapılan çeşitli çalışmalarla ortaya konmuştur. Bu sözcüklerden bazılarında uzun ünlülerin ötümlüleşmeye sebep olduğu, ötümlüleşmenin gerçekleşmediği sözcüklerde de eklenme esnasında kelime sonundaki ötümsüz ünsüzün ötümlüleştiği bilinmektedir (Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Tekin 1995, Demir ve Yılmaz 2011). Taradığımız Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde de bu durum açıkça görülmektedir. Zikri Turan (1993), Zeynep Korkmaz (2005) ve M. Dursun Erdem (2008b) EOT dönemindeki uzun ünlülü sözcükler üzerine çalışmalar yapmıştır. Çalışma konusu doğrudan birincil ünlü uzunlukları olmadığından ünlü uzunlukları üzerine yapılmış diğer çalışmalar ve içerikleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmeyecektir. Türkçede ünlü uzunlukları hakkında Lajos Ligeti'nin (1942), Köktürkçe ve Uygurcada ünlü uzunlukları hakkında Osman Nedim Tuna'nın (1960), Anadolu ağızlarında görülen birincil uzunluklar hakkında Zeynep Korkmaz (1953) ve M. Dursun Erdem'in (2008a), ünlü uzunluklarının Türkmençedeki fonemik özelliği hakkında Musa Duman'ın (1991), Türkiye Türkçesindeki aslı uzunluk izleri hakkında Cahit Başdaş'ın (2007), aslı uzunlukların Azerbaycan Türkçesindeki durumu hakkında Elza Samedli'nin (2012) çalışmaları bu konuda ilk akla gelenlerdir.

1.1. Tamamlanmış Ötümlüleşmeler

EOT metinlerinde bazı tek heceli sözcüklerde son ses ötümlüleşmeleri tamamlanmıştır. Yani Ana Türkçede uzun ünlülü ve son sesi ötümsüz olan kimi sözcükler bu dönemde ses dizilişiyile ilgili olmaksızın son ses ötümlüleşmesi yaşamıştır. Bu ötümlüleşme ünlü uzunluğunun bıraktığı seslik izdir. Konuyla ilgili bilgi veren bazı kaynaklarda Ana Türkçede uzun ünlülü olan ve p#, ç#, t#, k# ötümsüz ünsüzleriyle sonlanan tek heceli bazı sözcüklerin uzun ünlülerinin kısaldığı, bu kısalma esnasında birtakım sözcüklerde ötümsüz ünsüzlerin ötümlüleşerek sırasıyla #b, #c, d#, #g, #ğ ünsüzlerine dönüştüğü şeklinde bir görüş yer almaktadır ki kanaatimizce tam olarak doğru değildir. Zira söz sonunda bu seslerin varlığını sürdürebilmesi ancak kendilerinden önceki ünlünün uzun olması ile mümkündür. Konuyu ses fiziolojisi bakımından değerlendiren Zafer Önler:

“b, c, d, g benzeri ünsüzlerinin tek heceli sözcüklerde son seste yer alabilmeleri, ancak bunların uzun olarak söylenmesiyle mümkündür. Ünlünün kısa telaffuzu son seste bulunan c, g, d ünsüzlerini kendi ötümsüz karşılıklarına dönüştürür: at, ot, öt, gibi. Bu değişim doğrudan doğruya ses fizyolojisiyle ilgilidir. Tek heceli sözcükte soluk baskısı ancak ötümsüz ünsüzle sonlanır. Uzun ünlülü sözcükte soluk baskısını uzun ünlü üzerinde tutar ve böylelikle son seste b, c, d, g ötümlüleri telaffuz edilebilir. Bir başka deyişle ad, öd, sac gibi sözcükler ancak ünlüyü uzun telaffuz etmekle mümkündür; ünlü kısa telaffuz edilince, at, öt, saç biçimlerine girerler (Önler 2012, 2)”

ifadeleriyle ötümlü patlayıcılarla sonlanan tek heceli sözcüklerde ünlünün kısa olamayacağını ortaya koymuştur. Türkçedeki ünlü uzunluklarıyla ilgili en kapsamlı çalışmalardan birisini yapmış olan Talat Tekin de “Ana Türkçede tek heceli sözcüklerin sonundaki ötümsüz patlayıcı p, t, ç ve k/ğ ünsüzleri, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, kısa ünlüden sonra kendilerini korudukları hâlde (birincil) uzun ünlüden sonra ötümlüleşerek sırasıyla b, d, c, ğ ve ğ(y) olmuşlardır (Tekin 1995, 128)” diyerek birincil uzun ünlülü sözcüklerdeki son ses ötümlüleşmesinin ünlü kısalmasına sebep olamayacağını vurgulamıştır. Dolayısıyla da Türkçe tek heceli sözcüklerde gerçekleşen son ses ötümlüleşmelerini ünlünün tamamen kısalmasına değil nispi kısalmasına bağlamak, bu türden sözcüklerde tam bir kısalmanın gerçekleşmediğini ifade etmek gerekmektedir. Taranan metinlerde birincil uzun ünlüler sebebiyle tamamlanmış ötümlüleşme görülen sözcükler aşağıdadır:

1.1.1. ad

STT’de bugün de sadece ötümlü biçimi kullanılan *ad* sözcüğü, AKY dışındaki tüm metinlerde ötümlü olarak kullanılmıştır. AKY’de ise hem ötümlü hem ötümsüz biçimler bir aradadır. Eserde kırk dört kez görülen sözcüğün kullanımlarının sekizi (ط) harfi ile *at*, üçü (ت) harfi ile *at*, otuz üçü (د) harfi ile *ad* biçimindedir. Ötümlü biçimlerin ötümsüzlere oranla fazla oluşu dikkat çekmektedir. d#’li örneklerde ötümlüleşmeyi gerektirecek ses dizilişinin olmaması sebebiyle (*ad* dedüñ AKY B64v10, *ad* köduñ B64v10 vs.) sözcükte ses dizilişinden kaynaklanan bir ötümlüleşme olduğu iddia edilemez. Bu örneklerde ötümlüleşmenin sebebi diğer EOT metinlerinde de görülen uzun ünlüdür. Ayrıca eklenme esnasında VKV ses dizilişinde ötümlüleşme beklenen kimi kullanımlarda (*atı* AKY B33r9, *atım* B61r2) ötümlüleşme olmadığı da görülmektedir. Burada üzerinde durulması gereken ötümlüleşmenin gerçekleşmediği örneklerdir. Daha açık ifade etmek gerekirse EOT’nin diğer tüm ürünlerinde ötümlüleşmenin tamamlandığı *ad* sözcüğünde neden AKY’de ikili biçimler bulunmaktadır? Bizce bunun sebebi eserin karışık dilliliğidir. Doğu Türkçesinde bu sözcükte ünlü uzunluğundan kaynaklanan ötümlüleşmenin gerçekleşmediği bilinmektedir. Eserin Oğuz Türkçesinin ilk ürünlerinden olması sebebiyle geçiş dönemini yansıttığı düşünülebilir ancak taranan hiçbir metinde

t#'li biçim bulunmaması bu görüşü çürütmektedir. AKY'nin yazıldığı dönemde böyle bir geçiş aşaması yaşansaydı az da olsa EOT'nin diğer ürünlerinde bunun izlerinin görülmesi beklenirdi.

1.1.2. ad-

Taranan metinlerde eklenmeyle ilgili olmayan bir örnekte sözcük ötümlü biçimiyle bir kez görülmüştür (ayağuş *ad* ve TE 31a/11) ve VK K ses dizilişindedir. *a:t-* 'adım atmak' eyleminin Ana Türkçede uzun ünlülü olması (Tekin 1994, 172; Gülensoy 2007 C I, 49) sözcükte meydana gelen ötümlülüğünün ünlü uzunluğuyla ilgili olduğunu göstermektedir. STT'de sadece *adım* türemişinde görülen fiil yerini 'fırlatmak' anlamındaki kısa ünlülü *at-* fiiline bırakmıştır. Fırlatmak anlamındaki *at-* fiilinde hem türetme (atak, atık, atıcı vb.) hem de çekim (atalım, atıyor vb.) esnasında VKV ses dizilişinde ötümlülüğünün gerçekleşmemesi de sözcüğün kısa ünlülü olmasıyla ilgilidir. Sözcüklerin EOT metinlerindeki kullanımı bu durumu açıkça göstermektedir. TTS'ye sadece 'adım atmak' anlamındaki *ad-* fiili alınmış, EOT metinlerinde kullanılan 'fırlatmak' anlamındaki *at-* fiili maddebaşı olarak verilmemiştir. TTS'de bulunan tüm örnekler 'adım atmak' anlamındaki *ad-* fiildir ve sürekli olarak ötümlü biçimde kullanılmıştır (*adar* Süh. XIV. 143, *adarsa* Muham. XV. 504, *adamazdı* Fazilet XVI. 215, *adup* Tibr. XVI. 47. bkz. *admak* TTS. C. I. s. 20) oysa taranan metinlerde 'fırlatmak' anlamındaki *at-* fiili de vardır ve eklenme esnasında da ötümlülüğünü kaybetmemektedir (*yabāna ataruz* DY 211; *taşra atalar* T 278). Dolayısıyla da TTS'ye *ad-* ve *at-* olarak iki farklı fiilin alınması gerekmektedir.

1.1.3. and

Taranan metinlerde sözcüğün AKY dışında *and* biçiminde ötümlü yazıldığı görülmektedir. Sözcük AD, ADD, AKY, AN, DK, DY, KT, KU, TE, YZ'de kullanılmıştır. AKY'de hem ötümlü hem de ötümsüz ünsüzlü biçimleri bulunmaktadır.

STT'de son sesi ötümsüz patlayıcı *t#* olan ve eklenme esnasında KKV ses dizilişinde son sesi ötümlülüğünü kaybetmiş sözcük EOT metinlerinde sürekli olarak ötümlü patlayıcı *d#* ile yazılmıştır. Türkçe tek heceli sözcüklerdeki ötümlülüğün "uzun ünlüleri takip eden /nt/, /rt/, /nç/ gibi Türkçede sonda bulunan ünsüz çiftlerinde de gerçekleşir (Demir ve Yılmaz 2011, 118)." *And* sözcüğü de **a:nt* (Demir ve Yılmaz 2011, 118; Tekin 1995, 170) biçimiyle Ana Türkçede kelime sonunda /nt/ ünsüz çifti barındıran uzun ünlülü sözcüklerdendir. Sözcükte EOT metinlerinde meydana gelen ötümlülüğün ünlü uzunluğunun bıraktığı seslik izdir. EOT döneminde ünlüsü nispeten kısalmış olan ve bu sebeple de son sesi ötümlü patlayıcı *d#*'li biçimde kullanılan sözcüğün ünlüsü STT'de tamamen kısalmış, kısa ünlüden sonra son seste tutunamayan ötümlü patlayıcı *d#* sesi tekrar ötümsüzleşmiştir. Ana Türkçede uzun ünlülü olması sebebiyle eklenme

esnasında KKV ses dizilişinde de ötümlüleşme meydana gelmektedir.

AKY’de sözcüğün hem *and* hem de *ant* biçimleri yer almaktadır. Adı geçen metinde *and* biçimi sadece bir kez (*andlaşdılar* AKY B6r15) geçmekte olup diğer tüm kullanımlar *ant/ı* şeklindedir (*ant* birle AKY B27r16, *ant* içelüm, B16r4, *antumuzu* B9r4, *antlaşdılar* B12r8). Eklenme esnasında ötümlüleşmeyi gerektirecek ses dizilişi olmaması sebebiyle *andlaşdılar* biçiminin bu çalışma için kullanılabilir olduğu kanaatindeyiz. AKY’de yedi örnekten altısında ötümlüleşmenin gerçekleşmediği görülmektedir. Bu durum da eserin karışık dilli yapısıyla ilgilidir.

Sözcüğün diğer metinlerdeki kullanımları aşağıdadır. DK ve KT’de yer alan on altışar örnekte de sözcük *and* biçimindedir. Çalışmayı gereksiz uzatmamak adına tüm örnekler buraya alınmamıştır.

and iç- (ADD 56/1,2, 90/2, 137/4, 199/7, DK 98-9, 113-3, YZ 43v10, 92v13, KU 70, 73, DY 60, AN 68b/1, AN 68b/5, AN 70a/2, TE 24a/10, TE 27a/12, 13, TE 62b/3, AD 201b/01.03, AD 204a/01.12, KT 25/9, 63/2), and vir- (TE 24b/6, TE 47a/1, 79/12, 130/11). and anı (KU 74).

1.1.4. od

Sözcüğün AKY’deki kullanımlarında da ikili şekiller mevcuttur. Taranan eserlerden KT dışında ötümlüleşme (*o:t > od*) tamamlanmıştır ancak AKY’de üç örnekte *t#*’li yazım dikkat çekmektedir. AKY’de *ad* sözcüğünde olduğu gibi *od* sözcüğünde de ötümlüleşme VK V ses dizilişine bağlanamaz (*od* yakın hiç kelmedi AKY B9r16, *od* beni yaçar, B55r7, *od* tutaşmış, B55r6). Eserde *od* sözcüğü yirmi yedi kez kullanılmıştır ve bu kullanımlardan üçü (ت) harfi ile *ot* biçimindedir (*ğurbet otına* AKY B16r3, ‘aşık *otun*, 42v11, şamed *otu* tokunsa B39v16). AKY’de *od* sözcüğüyle ilgili üzerinde durulması gereken önemli bir husus da, *ad* sözcüğünde olduğu gibi, eklenme esnasında bazı örneklerde VKV dizilişine rağmen ötümlüleşmenin gerçekleşmemiş olmasıdır (*ğurbet otına* AKY B16r3, ‘aşık *otun* 42v11, şamed *otu* tokunsa B39v16). Bilindiği üzere “Ana Türkçede ünlüsü uzun olan çok sayıda tek heceli sözcük söz sonunda ötümsüz ünsüz bulundurur; ancak bu ünsüz, ünlüyle başlayan bir ek gelmesi durumunda ötümlüleşir (Demir ve Yılmaz 2011, 117).” Yukarıdaki örneklerde eklenme esnasında ötümlüleşmenin gerçekleşmemiş olması ilgi çekicidir. Sözcüğün hem ötümlü hem de ötümsüz biçimlerinin bir arada olması eserin karışık dilliliği ile izah edilebilir.

Karışık dilli eserler arasında yer almayan KT’de de bu sözcüğün ikili yazımı dikkat çekmektedir. Sözcük eserde yirmi dokuz kez kullanılmıştır ve bu kullanımlardan sekizi *t#*’lidir. İki biçimin bir arada kullanılması sözcüğün uzun ve nispi uzun ünlülü biçiminin bir arada kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir.

1.1.5. sūd

Sözcük A, AD, DK, HT, KT, T, YZ ve TE’de kullanılmıştır. Ötümlüleşme sebebinin eklenme ve VK V ses dizilişi olmadığı kelimelerdendir. Taranan metinlerde sadece *d#*’li biçimleri bulunan bu sözcükte de ötümlüleşmenin sebebi ünlü uzunluğunun nispi kısalmasıdır. Zeynep Korkmaz sözcükle ilgili olarak “Bu kelime ilk dönem metinlerinde *sū:t* biçiminde uzun ü ve t ile yazıldığı halde, XVI. yüzyıldan sonraki metinlerde kısa u ve d ile yazılmıştır (Korkmaz 2005, 456).” der ve görüşünü Hurşid-nâme’den alınan örnekle tanımlar. Ancak tarafımızdan taranan metinlerde *#*’li biçime rastlanmamıştır. TTS’ye *sūd çeşmesi* (C. V, 3612) dışında ötümsüz ünsüzlü biçimler alınmıştır (*sūt ağzı, sūt çürüğü, sūt hırası, sūt ile suvarmak, sütlü, sütlü aş* C. V, 3613) fakat bu sözcüklerden hiçbirisi (ت) ile yazılmamıştır. Tamamı (س) ile yazılan sözcükler *#*’li okunmuştur. Dolayısıyla da TTS’de bu madde başlarının düzeltilmesi gerekmektedir. Korkmaz sözcüğün EOT’de uzun ünlülü olduğunu ötümsüz biçimini verdiği örnekle göstermek istemiştir ancak tek örnekle yetinmiş olması meseleyi tam anlamıyla aydınlatmamaktadır. Hurşid-nâme yazarının diğer iki eserinde sözcüğün her durumda *d#*’li yazılmış olması (*sūdini* KK 107a7, *sūd* getir- KT 140/9, *sūdün* KT 140/4, *süde* KT 140/4, 140/10) bu konuda fikir verebilir. Özellikle VK K ses dizilişinde de ötümlü biçiminin yazılması Hurşid-nâme’de yazım yanlış olabileceğini akla getirmektedir. Korkmaz’ın ‘XVI. yüzyıldan sonraki metinlerde kısa /u/ ve /d/ ile yazılmıştır’ ifadesine de katılmak mümkün değildir zira sözcük daha XIV. yüzyıldan itibaren *d#*’li olarak yazılmıştır. *Sūd* sözcüğü TTS’de de XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar bütün örneklerde sadece *d#*’lidir. Sonuç olarak DLT (Dankoff-Kelly 1985, III. C, 172) tanıklığında 11. yüzyılda sadece uzun ünlülü ve ötümsüz biçimi bulunan sözcüğün bilinen tek örnek dışında EOT döneminde nispi uzun ünlülü ve ötümlü biçiminin kullanıldığı söylenebilir. Sözcük on yedinci yüzyılda da sadece ötümlü biçimiyle kullanılmıştır (Tulum 2011, 1622).

Talat Tekin (Tekin 1995, 185), DLT (Dankoff-Kelly 1985, III. C, 172), Gülensoy Sözlüğü (Gülensoy 2007 CII, 829) ve Clauson Sözlüğü’nde (EDPT, 798)’de uzun ünlülü olarak gösterilen sözcüğün EOT döneminde nispi kısalma sebebiyle söz sonundaki *#* ötümlüleşerek *d#*’ye dönüşmüş ve Osmanlı Türkçesinde nispi uzunluğunu muhafaza etmiştir. STT’de ünlünün tam kısalması sonucu son sesi tekrar ötümsüzleşmiştir. Sözcüğün başta Sivas (Doğan 2001, 192), İçel, Erzurum, Zonguldak, Karabük, Bartın (DS C. X, s. 3705) olmak üzere Anadolu ağızlarının birçoğunda hâlâ ötümlü biçimlerinin yaşıyor olması nispi ünlü uzunluğunun kimi ağızlarda muhafaza edildiğini göstermektedir. STT’de bu sözcükle ilgili önemli bir husus da eklenme esnasında VKV ses dizilişinde ötümsüz patlayıcı sesin ötümlüleşmemesidir.

sūd (A 245a/4 ve 5, 266b/12), sūd emer oğlancukları (A 143b/15), sūd kesilür (HT 76b/5), sūd ile kaynadalar (HT.60b/10), sūd (T 154), sūd em- (YZ

112v14, 60r7), süd emer (TE.31b/8, 32b/1), süd tamarum (DK 24-8), süd yetmez (DK 217-5), süd varıdı (AD 214b/01.12), süd kabın (AD 214b/01.13)

1.1.6. ya:d

Ana Türkçede *ya:t* biçiminde uzun ünlülü olan sözcük (Tekin 1995, 175) DY ve KT'de eksiz biçimiyle (*ya:d* er DY 699; *ya:d* kişi KT 27/13, 56/1, 56/3, 108/10, 138/8, *ya:d* düşmen KT 103/12, 117/3, *ya:d* ol- KT 112/2) kullanılmıştır ve bu kullanımlarda ses dizilişinin etkisi yoktur. Sözcük EOT'de her durumda ötümlüdür (örnekler için bkz. TTS. VI. C. 4184-4188). EOT'de sadece ötümlü biçimleri kullanılan sözcük STT'de bu biçimini muhafaza etmektedir. Ancak sözcükteki uzunluğun *ad* ve *oddan* farklı olarak açık bir biçimde korunduğunu belirtmek gerekir. Sözcük Türkmencede de *ya:t* biçiminde uzun ünlülüdür (Hamzayev 1962, 858). EOT metinlerinde sürekli olarak ötümlü biçimleri kullanılan sözcüğün DY'de bir kez ötümsüz biçiminin (*yat* atası DY 1336) bulunması da ilgi çekicidir.

1.2. İkili Kullanımı Olanlar

Taranan metinlerde bazı tek heceli sözcüklerin ses dizilişiyle ilgili olmaksızın hem ötümsüz hem de ötümlü ünsüzlerle sonlandığı görülmüştür. Ötümlü biçimlerle ötümsüz biçimler bir arada kullanılsa da bunun ses dizilişiyle ilgili olmaması sebebiyle biçimsel ses bilgisinin ilgi alanına girmeyen bu sözcükler ayrı ele alınmıştır. Sözcüklerin eklenmeye bağlı olmayan tamamlanmış ötümlüleşmelere dâhil edilme sebebi ötümsüz biçimlerinin ötümlü biçimlere oranla oldukça az kullanılmış olmasıdır.

1.2.1. bud ~ but

Taranan metinlerden sadece DK ve KT'de örneği (*bud* olup DK 25-8, *budı* KT 97-3, *budları* KT 97-8) bulunan sözcük STT'de eklenme esnasında ötümlüleşmektedir. TTS'de ve taranan diğer metinlerde bulunmayan sözcüğün EOT metinleri arasında daha çok tıp içerikli eserlerde kullanıldığı dikkat çekmektedir. Taranan metinler haricinde MŞ. (Önler 1999), TM. (Argunşah 1999) ve M. (Şahin 2007)'de de tespit edilen sözcüğün MŞ'de sadece ötümlü biçimleri bulunmaktadır (*budına* MŞ. 110b/6, *budlar* MŞ. 7a/8). Ötümlüleşme için biçimsel ses bilgisi açısından ötümlüleşme sebebi olmayan *budlar*, *budların*, *budlardan* biçimlerine bakılarak sözcüğün EOT döneminde sadece ötümlü biçiminin kullanıldığı sonucu çıkarılabilir. M ve TM'de ise sözcük hem *d#*'li hem de *t#*'li biçimleriyle yer almaktadır (*bud* ve koltuk M. 122b/15, *but* içinde olana 126a/3, *but* ve encik 128a/8; *budlarına* TM. 93a/4, *butlarına* 79a/8). Sözcüğün taranan metinlerden DK'de de bir kez ötümsüz biçimine (*buğ* olup DK 139-1) rastlanmıştır.

Yukarıdaki örneklerden hareketle EOT metinlerinde *but* sözcüğünde görülen ötümlüleşmenin eklenme sırasında meydana gelen VKV ses dizilişiyle ilgili olmadığını söylemek mümkündür. Aynı metinlerde görülen ikili kullanımlar

sebebiyle kimi ağız bölgelerinde sadece ötümlü kimilerinde ise sadece ötümsüz biçimlerin kullanıldığı da ifade edilemez. Dolayısıyla da sözcüklerin aynı eserlerde ikili biçimlerinin yer alması çözülmesi gereken bir sorun olarak durmaktadır. Sözcüğün on yedinci yüzyılda sadece *bud* biçiminin kullanılması (bkz. Tulum 2011, 456) meselenin çözümüne katkı sağlayabilir. Kanaatimizce Ana Türkçede uzun ünlülü ve *bu:t* şeklinde olan sözcük EOT döneminde bir taraftan uzun ünlülü *bu:t* şeklinde kullanılırken diğer tarafta nispi uzun ünlülü olarak *bud* biçiminde yaşamaya devam etmiş, Osmanlı Türkçesi döneminde de nispi uzun ünlülü yapı baskın hâle gelmiş ve *t#*'li biçim kullanımdan düşmüştür. Yani EOT, sözcükte yaşanan ünlü kısalmasının geçiş sürecini temsil etmektedir.

Talat Tekin (1995, 179), Tuncer Gülensoy (2007 CI, 188) ve S. G. Clauson (EDPT 297) sözcüğün uzun ünlülü olduğu noktasında hemfikirdir. Sözcük DLT (Dankoff-Kelly 1985, C III, 82) ile aslı uzunlukların sistemli olarak korunduğu Türkmencede (Hamzayev 1962, 116) de uzun ünlülüdür. Yukarıdaki verilerden hareketle aslı uzun ünlülü *bu:t* sözcüğünün EOT'de hem uzun hem de nispi uzun ünlülü olarak kullanıldığını, son sesteki ötümlü patlayıcı sesin nispi uzunlukla ilgili olduğunu, bu uzunluğun kısalması sonucu, kısa ünlülü tek heceli sözcüklerde ötümlü patlayıcının son seste tutunamaması sebebiyle de STT'de tekrar ötümsüzleştiğini ifade etmek mümkündür. STT'de eklenme esnasında meydana gelen ötümlüleşme de Ana Türkçedeki ünlü uzunluğuna işaret etmektedir.

1.2.2. *dad ~ dat ~ tad ~ tat*

Sözcük taranan metinlerden sadece ADD'de (*dad* alalum ADD 127/7) eklenme dışında ötümlü biçimiyle kullanılmıştır. STT'de eklenme esnasında ötümlüleşen tek heceli sözcüklerdendir. TTS'de sadece ötümlü biçimiyle yer almış olmasından hareketle sözcüğün EOT döneminde ötümlüleşmeyi tamamladığı, STT'de ise tekrar ötümsüzleştiği söylenebilir. Ancak TTS'de yer alan tüm örneklerin eklenme esnasında VKV ses dizilişinde olması bu konuda temkinli olmak gerektiği sonucunu doğurmaktadır. Taranan metinlerde *-lu* ve *-suz* biçimbirimleriyle türetilen kelimelerde, STT'de olduğu gibi, sürekli ötümsüz biçiminin kullanıldığı görülmüştür (*tatlu* AKY B43v14, YZ 64v6, T 307, DY 1000, KT 12/10, KT 205/5, *datlu* KT 2/5, 17/9; *tatsuz* T 293). Ayrıca EOT metinlerinden olan M'de sözcük bir yerde ötümsüz biçimiyle de kullanılmıştır (*tati* M. 106a/10). Bu hususta sözcüğün Osmanlı Türkçesindeki kullanımı önem arz etmektedir. On yedinci yüzyılda sözcüğün hem *dad* hem de *tat* biçimleri kullanılmaktadır (Tulum 2011, 541 *dad²*, 1707 *tat²*). Yukarıdaki verilerden hareketle sözcüğün EOT metinlerinde daha çok son sesi ötümlü biçiminin kullanıldığını, yani ünlüsünün nispi olarak kısalıldığını, STT'de olduğu gibi türetmelerde, belki de türetmenin ötümlüleşme gerçekleşmeden önce yapılmış olması sebebiyle, ötümsüz şeklin tercih edildiğini söylemek mümkündür. Ancak her halükarda sözcüğün hem EOT ve hem de Osmanlı Türkçesinde

ikili kullanıma sahip olduğunu ifade etmek gerekir. İkili biçimlerin EOT'deki sebebi sözcüğün geçiş döneminde olmasıdır. Yani bir taraftan nispi uzun ünlülü olarak *d/tad* biçiminde kullanılırken diğer taraftan ünlüsü kısalmamış biçimiyle *ta:t* şeklinde de kullanılmıştır. Zeynep Korkmaz da *ta:t* biçimini uzun ünlülü sözcükler arasında vermiştir (Korkmaz 2005, 451).

Ötümsüz biçimlerinin sınırlı olması sebebiyle tamamlanmış ötümlüleşmeler başlığı altında incelediğimiz sözcük, Ana Türkçede *ta:t* biçiminde uzun ünlülüdür (Tekin 1995, 175) ve eklenme esnasında meydana gelen ötümlüleşme ünlü uzunluğuyla ilgilidir. Aslı uzunlukların korunduğu Türkmencede de sözcüğün uzun ünlülü olduğu bilinmektedir (Hamzayev 1962, 240). Sözcüğün kimi ağızlarda da eklenmeyle ilgili olmayan ötümlü biçimi (*dad*) kullanılmaktadır (bkz. DS. C. IV. 1316).

1.2.3. *ḳurd* ~ *ḳurt*

Taranan metinlerde ses dizilişine bakılmaksızın genellikle ötümlü biçimi kullanılan sözcüklerdendir. İster KK V dizilişinde ve isterse KK K dizilişinde olsun DY, G, MF ve AKY dışında kalan ve sözcüğün geçtiği tüm metinlerde (A, ADD, F, KK, KT, SN) ötümlü biçim kullanılmıştır. Sözcüğün DY, G ve AKY'deki durumları da karışıktır. F'nin Manisa nüshasında *t#* diğer nüshasında *d#*'lidir. DY'de sözcük sekiz kez *d#*'li üç kez de *t#*'li biçimiyle kullanılmıştır. G.de de ikili kullanımlar mevcuttur. Sözcüğün ekli ve eksiz kullanımlarının istisnalar dışında *d#*'li olması ünlü uzunluğunun bıraktığı seslik izdir. Sözcüğün Ana Türkçede uzun ünlülü (Tekin 1995, 179) olduğu bilinmektedir. DY, G, MF ve AKY'deki kullanımlarının karışık olması da üzerinde durulması gereken hususlardandır. AKY'deki kullanım eserin karışık dil özellikleriyle açıklanabilir. Ses dizilişine bakılmaksızın *d#*'li biçim on yedi; *t#*'li biçim on beş kez kullanılmıştır. Sözcüğün eserdeki bazı kullanılışları şunlardır: *ḳurd* ye- (AKY B12v5, B16r7, B59r5) *ḳurd* yü- (AKY B12v6); *ḳurt* ye- (AKY B6v1).

Sözcükte görülen ikili biçimlerin on yedinci yüzyılda da devam ettiği görülmektedir (Tulum 2011, 1148 *ḳurd*, 1149 *ḳurt*). STT'de sadece ötümsüz biçimi kullanılan sözcük EOT ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde hem ötümlü hem de ötümsüz biçimde kullanılmıştır ancak EOT'de ötümlü biçimin daha yaygın olduğunu ifade etmek gerekir. Yani ötümlü biçimler EOT dönemindeki nispi uzunluğa işaret etmektedir ve STT'de uzun ünlünün tamamen kısılması sonucu son ses ötümlü patlayıcı *d#* ötümsüzleşerek *t#*'ye dönmüştür.

ḳurd (DY 140, 156, 158...) *fakat* *ḳurt* (DY 49, 131, 975...); *ḳurd* dikicilik itmez (G 71b/5) *fakat* *ḳurt* gibi (G 25a/5); *ḳurd* bigi (F 13) *ḳurt* gibi (F *Manisa nüshası* 13); *ḳurd* (MF 2551) *fakat* *ḳurt* (MF 2546).

Sözcüğün sadece d'li biçimlerinin kullanım örnekleri aşağıdadır:

ḳurd bu (KK 38b/8), *ḳurd* ister (KK 39a/8), *ḳurd* ki (KK 39a/9), *ḳurd*

girdi (KK 39b/1), *ıurd* u *ıoyun* (KK 39b/5), *ıurd* oyun (SN 3632) , *ıurd ödi* (A 209a/10-11), *ıurd* olursa (A 258a/7), *ıurd* u keklik (ADD 23/9), *ıurd* (ADD 11/43), *ıurd* ol- (KT 146/11), *ıurddan* (KT 36/9, 179/6).

1.2.4. *yurd* ~ *yurt*

Taranan metinlerde eklenme dışında KT’de ötümlüleşme örnekleri (*yurd* ol KT 50/1, *yurd* ikinci KT 50/2) görülmüştür. Sözcükte KK K ses dizilişinde ötümlüleşme görülmemesi (*yurt* bul- KT 79/6) eserde ses dizilişinden kaynaklanan ötümlülük-ötümsüzlük nöbetleşmesi olduğunu göstermektedir. Taranan diğer eserlerde de eklenme haricinde ötümsüz biçim kullanılmıştır. Sözcüğün tek heceli olması sebebiyle eklenmede ötümlüleşme ünlü uzunluğuyla ilgilidir. Ana Türkçede aslı ünlü uzunluğuna sahip olan sözcük Türkmençe ve Yakutçada da uzun ünlülüdür (Tekin 1995,180).

Eklenme dışında görülen ötümlü biçimlerinin taranan metinlerde KK V ses dizilişinde olması sözcükteki ötümlüleşmenin ses dizilişiyle ilgili olduğunu düşündürmektedir. Clauson sözcüğü maddebaşı olarak *yurt* (?*yurd*) biçiminde kısa ünlülü göstermiş ve ötümlü biçimlerin Osmanlı Türkçesinde 14. yüzyıldan itibaren eklenmede ünlüden önce görüldüğünü ifade etmişse de (EDPT, 958) sözcüğün eklenme ve ses dizilişi haricinde de TTS’de (bkz. C. VI. 4731-4733) ötümlü biçimleri bulunmaktadır. TTS’deki verilerden hareketle sözcüğün ötümlü ve ötümsüz biçimlerinin EOT’dan itibaren bir arada kullanıldığını ifade etmek gerekir. 17. yüzyılda da bu kullanımın devam ettiği görülmektedir (Tulum 2011, 1097-1098). Ana Türkçede aslı uzun ünlülü olan sözcüğün EOT ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde kullanılan ve ses dizilişiyle ilgili olmayan ötümlü biçimleri için nispi ünlü uzunluğundan kaynaklanan ötümlüleşme olduğu söylenebilir. STT’de ünlünün tam kısılması sonucu sözcük son sesi ötümsüz biçime gelmiştir. STT’de eklenme esnasında görülen ötümlüleşme de sözcüğün Ana Türkçedeki ünlü uzunluğuna işaret etmektedir.

2. Tamamlanmamış Ötümlüleşmeler

Ses dizilişiyle ilgili ve daha çok eklenmeler esnasında görülen ötümlüleşmeler biçimsel ses bilgisinin ilgi alanına girmektedir. Bu türden ötümlüleşmeler hem ses olayına uğramış hem de uğramamış biçimlerin dilde bir arada kullanılıyor olmasından hareketle nöbetleşme olarak da adlandırılır. Ancak taranan metinlerde sadece ses dizilişinden kaynaklanan ötümlüleşmeler görülmemesi, bazı sözcüklerde ise ötümlü biçimlerin ötümlüleşme olarak değerlendirilemeyecek olması sebebiyle bu terim tercih edilmemiştir.

2.1. Tek Heceli Sözcüklerdeki Ötümlüleşmeler

Ses dizilişiyle ilgili de olsa tek heceli sözcüklerdeki ötümlüleşmelerin ünlü uzunluğuyla ilgili olduğu bilinmektedir. Hem EOT hem de STT’de

eklenme esnasında (V)KV ses dizilişinde ötümlüleşmenin tüm sözcüklerde gerçekleşmemesi, sadece Ana Türkçede uzun ünlülü olduğu bilinen sözcüklerde görülmesi bu görüşü desteklemektedir. Bu gerçekten hareketle taranan metinlerde ses dizilişiyle ilgili ötümlüleşmeler verilirken tek heceli sözcüklerin ayrı ele alınması gerektiği sonucuna varılmıştır. Ana Türkçede uzun ünlülü olan tek heceli sözcüklerin ötümlülük ötümsüzlük bakımından ikili bir yol izlediği bilinmektedir. Uzunluğunu nispeten muhafaza eden sözcüklerin son sesleri ötümlüleşirken¹ ünlüsü kısalan sözcükler ötümsüz kalmakta, ötümlüleşme eklenme esnasında (V)KV ses dizilişinde görülmektedir.

2.1.1. aķ

Taranan metinlerde bu ötümlüleşme örneği yedi eserde görülmüştür. Bu sözcükteki ötümlüleşmenin AKY'de iki örneği bulunmaktadır: (*ağ* atlaş AKY B30v14, B58r8). Her iki örnekte de VK V ses dizilişi bulunmaktadır. DK'de 99 örneğin 94'ünde ötümlüleşme görülmesi oldukça dikkat çekicidir. Ses dizilişine bakılmaksızın (*ağ* otağ DK 10-6, *ağ* süd 6-13, *ağ* meydan 16-6, 18-6) birçok örnekte ötümlüleşme olması, en azından bu eser için, meselenin sadece VK V dizilişiyle ilgili olmadığını göstermektedir. Azerbaycan Türkçesinde tek heceli sözcüklerde söz sonu art ötümlü patlayıcıların ses dizilişine bağlı olmaksızın sızıcılıştığı (bilgi için bkz. Kartallıoğlu ve Yıldırım 2007, 182) gerçeğinden hareketle eserin EOT'nin Azerbaycan Türkçesine kaynaklık eden ağız bölgesini temsil ettiği ifade edilebilir.

Sözcüğün diğer metinlerdeki kullanım örnekleri aşağıdadır. ADD, BH, HT, KK, ve KE'de yer alan örneklerin tamamı VK V dizilişindedir. Bu dizilişte olmalarına rağmen ötümlüleşmenin gerçekleşmediği birçok örnek vardır (*aķ* olsun HT 77b/6, *aķ* ola KK 78a/4 vs.) ve bu örnekler kalıplaşmış imlâ gelenekleriyle ilgilidir. Yani söyleyişte ötümlüleşme olsa da imlâ geleneği sebebiyle bu ötümlüleşmelerin birçoğu yazıda gösterilmemiştir. Bu durumun sadece bu sözcükle ilgili olmadığı, tüm sözcükler açısından aynı olduğu unutulmamalıdır. Sözcükte VKV ve VK V ses dizilişinde meydana gelen ötümlüleşme ünlü uzunluğuyla ilgilidir. Sözcük Ana Türkçede *a:k* biçiminde uzun ünlülüdür (Tekin 1995, 171). Ünlü uzunluklarının korunduğu Türkmencede de uzun ünlülü olan (Hamzayev 1962, 33) sözcük Clauson sözlüğünde de (EDPT, 75) uzun ünlülü olarak verilmiştir. Metinlerde görülen ötümlüleşme örnekleri aşağıdadır:

ağ üzere (ADD 39/2), ağ üstine (ADD 190/2), ağ u ĩara (ADD 50/4, 81/2)

1 Konuyla ilgili olarak Zeynep Korkmaz "Osmanlıca metinlerde *ad* 'isim', *süd* 'süt', *od* 'ateş', *ac* 'aç', *gic* 'geç', *gece*, *ag* 'ak' gibi tek heceli kelimelerin, son seslerde d, c, g gibi tonlu (sonore) ünsüzlerle yazılmış olması, bu kelimelerin Ana Türkçede uzun oldukları, fakat sonradan *ünlüleri kısaltmaya yüz tutunca*, eski uzun ünlüdeki süreklilik niteliğinin son sesteki ünsüze aktarılarak, o ünsüzün yumuşatıldığı şeklindeki görüşü destekler (Korkmaz 2005, 456)." diyerek ötümlüleşme görülen tek heceli sözcüklerin ünlülerinin tam bir kısaltmaya uğramaktan ziyade kısaltmaya yüz tuttuğunu ifade etmektedir. EOT metinlerinde, Ana Türkçede ünlü uzunluğuna sahip tüm tek heceli sözcüklerde söz sonu tamamlanmış ötümlüleşme görülmemesi bu düşünceyi desteklemektedir.

ağ börk (ADD 17/10) ağ bilek (ADD 130/5), yüzi ağ ola (BH 20b/13), yüzi ağ ola (HT 9a/7, HT 45b/14), yüzün ağ ola (HT 34b/14 ve 45b/6), yüzi ağ ola (KK 13b/2), yüzün ağ ola (KE 324).

2.1.2. çok

Sözcüğün AN, DK, MF, SN ve T’de ötümlü biçimleri bulunmaktadır. EOT ve STT’de eklenme esnasında ötümlüleşme görülen sözcüğün taranan metinlerde eklenmeyle ilgili olmayan tüm ötümlü biçimleri VK V dizilişindedir ve bu yapı ulanmadan kaynaklanan gramerlik bir durumdur ancak yukarıda ifade edildiği üzere Türkçe kökenli tek heceli sözcüklerde ötümlüleşmenin gerçekleşebilmesi ünlü uzunluğuyla ilgilidir. Sözcük Talat Tekin (Tekin 1995) ve Zeynep Korkmaz (Korkmaz 2005) tarafından verilen listelerde birincil ünlülü sözcükler arasında gösterilmemiştir fakat Clauson, sözcüğün ünlüsünü uzun olarak vermiş ve bu biçimin Oğuzca olduğunu vurgulamıştır (Clauson 1972, 405). Aynı şekilde Dankoff yayımında da Kaşgarlı tarafından sözcüğün Oğuzca olduğu vurgulanır ve ünlüsü uzundur (Dankoff, Kelly 1985, II. Cilt, 214). Ancak her iki eserde de uzun ünlülü olarak gösterilen sözcük ‘ziyade’ anlamında değil ‘kötü, faydasız, işe yaramaz’ anlamındadır. Konuyla ilgili olarak ünlü uzunluklarının korunduğu Yakutça ve Türkmençe de yardımcı olmamaktadır. Zira her iki lehçe de *çok* sözcüğünü kullanmamaktadır. Türkmençe bu sözcük yerine diğer birçok lehçe gibi *köp*’ü tercih etmişken Yakutça *elbex* ve *üğüş* sözcüklerini kullanmaktadır. Dankoff-Kelly DLT yayınlarında kısa ünlülü *çoq* sözcüğünü ‘that very one’ çok kimse anlamındaki *çaq* ile ilişkilendirirse de (Dankoff-Kelly 1985, C. III. 94) Clauson bu iki sözcüğün ilişkilendirilmesinin zor olduğunu ifade eder (EDPT, 405). Sözcüğün Oğuzca ‘kötü, faydasız, işe yaramaz’ anlamında kullanılan *ço:k* sözcüğü olduğu kabul edilecek olursa sözcükte ulanma sebebiyle VK V dizilişinden kaynaklanan ötümlüleşmenin sebebi ünlü uzunluğudur denilebilir. Sözcüğün Anadolu ağızlarında da uzun ünlülü biçimi bulunması (Erdem 2008, 543) bu görüşü desteklemektedir. STT’de eklenme esnasında sürekli ötümlüleşen sözcüğün bu durumu da Ana Türkçedeki ünlü uzunluğuna işaret etmektedir.

çoğ ağır (SN 2122), çoğ ağıladı (SN 5229), çoğ aşşı (T 78, 324), çoğ eyledün (AN 68a/7), çoğ olsun (DK 73-2), çoğ almışam (DK 158-4, 158-6), çoğ ol- (MF 1641)

2.1.3. dört

EOT ve STT’de eklenme esnasında sürekli olarak ötümlüleşmenin görüldüğü sözcük Ana Türkçede **tö:rt* biçiminde uzun ünlülüdür (Tekin 1995, 184; Demir ve Yılmaz 2011, 118). Ünlü uzunluklarının korunduğu Türkmencede de *dö:rt* (Hamzayev 1962, 269) biçiminde uzun ünlülü olan sözcükte taranan metinlerde üç örnekte ötümlüleşme görülmüştür. Bu örneklerden birisi KK K (*dörd* dirhem A 56a/8), ikisi KK V (*dörd* ayağlı KT 7.7, *dörd* ayaklı MF 1230)

ses dizilişindedir. 17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı adlı eserde (Tulum 2011, 615) sadece ötümlü biçimleri kullanılmıştır ancak 17. yüzyılda kaleme alınan Evliya Çelebi Seyahatmanesi'nde ses dizilişiyle ilgili olmayan ötümlü biçim de (*dörd yaşında* Duman 1995, 111) kullanılmıştır. Sözcüğün EOT ve STT'de eklenme esnasında son ünsüzünün sürekli olarak ötümlüleşmesi Ana Türkçedeki ünlü uzunluğuna işaret etmektedir.

2.1.4. yok

EOT ve STT'de eklenme esnasında VKV ses dizilişinde ötümlüleşme görülen sözcükte ötümlüleşmenin sebebi ünlü uzunluğudur. Ana Türkçede birincil ünlü uzunluğuna sahip sözcüklerden olan (Tekin 1995, 178), DLT'de (Dankoff-Kelly 1984, II. C. 221) ve EDPT'de (EDPT 895) *yo:q* şeklinde uzun ünlülü gösterilen, EOT'de eksiz kullanımları *yok* ve *yoh* olan sözcüğün taranan metinlerde eklenmeyle ilgili olmayan VK V dizilişinde DK, DY, KK ve SN'de ötümlü biçimleri tespit edilmiştir. Ayrıca on yedinci yüzyılda sözcük ötümsüz biçimiyle kullanılmaktadır (Tulum 2011, 1902) fakat ulanma sebebiyle VK V ses dizilişinde ötümlüleşme/sızıcılaşma görülmektedir (Tulum 2011, 1900, *yoğ et, yoğ ol*-). Ana Türkçede uzun ünlülü olan sözcüğün EOT döneminde ünlüsü kısalmıştır ancak eklenme esnasında ünlü uzunluğunun tesiriyle son ses ötümsüz patlayıcı ötümlüleşmektedir. Eklenme esnasında görülen ötümlüleşme ulanmalardan kaynaklanan VK V ses dizilişinde de görülmektedir. Metinlerdeki örnekleri aşağıdadır:

yoğ ağ (DK 225-3), yoğ eger (KK 80a/5), yoğ işler (SN 777), yoğ oldı (DY 1309).

2.2. İki Heceli Sözcüklerdeki Ötümlüleşmeler

Tek heceli olmayan sözcüklerde eklenme esnasında meydana gelen son ses ötümlüleşmeleri kaynaklarda ötümsüz ünsüzlerin eklenme esnasında ünlülerin tesiriyle ötümlü hâle gelmesi olarak açıklanmaktadır. “Bu değişimin sebebi sedasız konsonantı iki yanındaki vokallerin seda bakımından kendine benzetmeleridir (Ergin 1993, 61)” ifadesiyle ötümlüleşmede ana sebebin ünlü olduğu vurgulanmaktadır. Konuyla ilgili birçok kaynak ötümlüleşmenin ünlülerle ilgili olduğu konusunda hemfikirdir (Karaağaç 2010, 91, Coşkun 2010, 95). Ünlülerin tamamının ötümlü olduğu dikkate alınırsa bu ses değişiminde ünlünün ünsüze kendi ötümlülüğünü aktardığı, dolayısıyla da bu türden ötümlüleşmelerde ünlünün etkili olduğu açıktır. Bu noktada ötümlüleşmenin sebebi açıklık uyumudur. Boğumlanma sırasında her sesin kendine özgü bir açıklığı vardır. İki ünlü arasında kalan ötümsüz patlayıcının niteliği ünlülerin açıklığına yaklaşmasıyla değişir. Bu uyum bazen sadece ötümlüleşme bazense hem ötümlüleşme hem de sızıcılaşma şeklinde meydana gelir. Ünsüzler içinde açıklık derecesi en az olan patlayıcılarıdır. Ötümsüz patlayıcılar boğumlanma

sürelerinin kısalığından dolayı ötümlülere göre daha patlayıcıdır. Yani açıklık dereceleri ötümlülere göre daha azdır. İki ünlünün baskısında ötümlüleşme aslında açıklık uyumunun bir sonucudur.

Tahsin Banguoğlu “Canlı eklerle uzatılmış kelimelerdeki, yani eklerin son seslerindeki katı patlamalı sesdeşler de ünsüz şekilleriyle görünürler. Daha ileri eklemede ise bunların iki sesli arasında ünlüleşmesi daha kurallı bir hâl alır (Banguoğlu 2007, 95).” ifadeleriyle canlı eklerle genişletilen sözcüklerde ötümlüleşmenin daha fazla görüldüğünü vurgulamıştır.

Konuyla ilgili dikkat çekici bir çalışma da Erdoğan Boz (Boz 2012) tarafından yapılmıştır. Çalışmasında /p/, /ç/, /t/, /k/ ünsüzleriyle sonlanan Türkçe kökenli sözcüklerin eklenme esnasında son seslerinin ötümlüleşmesi ve ötümsüz kalmasını ele alan Boz, tek/çok heceli isim ve fiillerin eklenme esnasında ötümlüleşip ötümlüleşmemeleri üzerinde durmuş, çalışmasını istatistiksel verilerle desteklemiştir. İsimlerde eklenme esnasında görülen ötümlüleşmenin tek hecelilere oranla çok hecelilerde daha fazla gerçekleştiği sayısal verilerle ortaya konmuştur. Oldukça ilginç olduğunu düşündüğümüz isimlerin ötümlüleşme oranını vermek istiyoruz “/ç/, /k/, /t/ ve /p/ ünsüzlerinin tek hecelilerde ötümsüz sayısı 131 ve oranı %85; ötümlü sayısı 21 ve oranı %15. Çok hecelilerde ötümsüz sayısı 112 ve oranı %8; ötümlü sayısı 1165 ve oranı %92 (Boz 2012, 14).” Yukarıdaki veriler Türkçede çok heceli isimlerde görülen ötümlüleşmenin tek heceli isimlere göre çok daha ileri düzeyde olduğunu göstermektedir. Konuyla ilgili olarak Boz “Çok hecelilerde söz konusu ünsüzlerin genellikle ötümlüleştiği, ötümsüzleşmenin unutulmuş köklere, kullanım sıklığına ve üzerine ek almayan özellikle yansıma kelimelere bağlı olduğunu söyleyebiliriz (Boz 2012, 14)” ifadeleriyle ötümlüleşme görülmeyen sınırlı sayıdaki çok heceli sözcüklerle ilgili düşüncelerini de ifade etmiştir. Veriler ışığında birden çok heceli sözcüklerde eklenme esnasında meydana gelen son ses ötümlüleşmelerinin ünlülerle ilgili olduğu görülmektedir ancak bizce bu daha çok eklenmeyi ilgilendiren fonetik bir gerekçe olarak düşünülmelidir. Gerçi kaynaklarda kimi zaman bu ötümlüleşmenin VK V ses dizilişiyle gerçekleşebildiği vurgulanmışsa da (Banguoğlu 2007, 95) tarihî metin çalışmalarında birden çok heceli sözcüklerin tamamını bu kategoride değerlendirmek doğru değildir. Eserlerde VK K ses dizilişinde de zaman zaman ötümlü biçimlerin görülmesi konunun sadece ünlülerle ilgili olmadığını düşündürmektedir.

Türkçede gerek tek heceli Türkçe kökenli sözcüklerde gerekse kimi alıntılarda ötümlüleşmenin ünlü uzunluklarıyla ilgili olduğu açıktır. Tek heceli sözcüklerdeki ötümlüleşmelere yukarıda temas edilmişti. Alıntılarda da paralel bir durum dikkat çekmektedir. Alıntılanan sözcüklerin verici dilde ünlü uzunluğuna sahip olanları dile ünlülerini kısaltarak alınmakta, alınan sözcükte kelime sonundaki ötümlü patlayıcılar ötümsüz biçimleriyle nöbetleşmektedir.

Meselenin daha anlaşılır hâle gelmesi için *cevap* sözcüğü üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Verici dilde *cevāb* biçiminde uzun ünlülü olan sözcük Türkçeye alınırken ünlüsü kısalmış ve ötümlü patlayıcı son sesi ötümsüz patlayıcı /p/ ile nöbetleşerek sözcük *cevap* biçimine gelmiştir. Eklenme esnasında VKV ses dizilişinde, yazıda gösterilmese de, sözcükteki uzunluk tekrar ortaya çıkmaktadır (*ceva:bim, ceva:ba* vs.). Netice itibariyle Türkçede sadece tek heceli sözcüklerde görülen ötümlüleşmelerin değil alıntı sözcüklerde görülen ötümlüleşmelerin bazılarının da ünlü uzunluğuyla ilgili olduğu kesindir.

Türkçe açısından “çok heceli Türkçe sözcüklerde söz sonu ötümsüz /ç/, /t/, /k/ ünsüzlerinin eklenmede ünlüden önce ötümlüleşmesi genel bir kuraldır ve tek heceli sözcüklerdeki durumun aksine, ünlü uzunluğuyla ilgisi yoktur (Demir ve Yılmaz 2011, 118).” dense de bu husus eklenmeyle ilgilidir. Kaldı ki eklenmede de olsa yukarıdaki görüşün aksini iddia eden çalışmalar da bulunmaktadır. Konuyla ilgili olarak Osman Nedim Tuna “Türkçede yalnız tek heceli kelimelerin değil, birden fazla heceli kelimelerin sonundaki ötümsüz ç, k, k, t konsonlarının ötümlüleşmelerinin de uzun vokallerle ilgili bulunması” ifadeleriyle birden çok heceli sözcüklerdeki söz sonu ötümlüleşmelerinin de ünlü uzunluğuyla ilgili olabileceğini ifade etmiştir.

Tarihî metinlerde görülen son ses ötümlüleşmeleri kaynaklarda ulanma sebebiyle gerçekleşen (V)K V ses dizilişine bağlanmaktadır ve bunun fonetik, aynı zamanda sağlam bir sebep olduğu aşikârdır. “Kelime sonlarındaki /k/ sesbiriminin sedalılılaşmasında kapalı tabanın ünlüyle başlayan bir ekle açılması birinci derecede etkilidir. Ancak sadece ünlüyle başlayan eklerin değil, ünlüyle başlayan kelimelerin de, hece yapısına göre bu gelişmeye sebebiyet verdikleri açıktır (Develi 1995, 142).” ifadeleri ötümlüleşmenin (V)K V ses dizilişinde olanlar için geçerli bir açıklamadır. Ancak ötümlüleşmede ses dizilişinin tek sebep olamayacağı düşüncesindeyiz. Taranan metinlerde (V)K K ses dizilişinde de son ses ötümlüleşmesi görülen bir hayli sözcük vardır. Dolayısıyla da kelime sonu ötümlüleşmelerinde ulanmanın yanı sıra ötümlüleşmeyi kolaylaştıracak fonetik sebepler de olabileceği kanısındayız.

Tek heceli Türkçe sözcüklerle kimi alıntılarda uzunluk ve ötümlüleşme arasındaki bağlantıdan yukarıda bahsedilmişti. Uzunluğun ötümlüleşmeyi kolaylaştıran fonksiyonu göz önüne alınacak olursa birden çok heceli sözcüklerde görülen son ses ötümlüleşmeleri de (en azından bir kısmı) ünlü uzunluğuyla ilişkilendirilebilir. Burada iki heceli sözcüklerdeki ötümlüleşmenin sadece ünlü uzunluğuyla ilgili olduğu iddiasını taşımadığımızı, ancak uzunluğun ötümlüleşmeyi kolaylaştırıcı bir husus olduğu kanaatinde olduğumuzu hatırlatmak isteriz.

Bu çalışmada ilk hece dışındaki uzunluğun aslı olup olmadığı tartışılmadan taranan metinlerde görülen ve eklenmeyle ilgili olmayan son ses ötümlüleşmeleri

üzerinde durulacak, bu sözcüklerde meydana gelen ötümlüleşmelerin ikinci hecedeki ünlü uzunluğuyla ilgili olabileceği ihtimalinden hareketle ikinci hece ünlüsüyle ilgili çalışmalardan faydalanılacaktır.

Türkçede ilk hece dışında da uzun ünlü bulunduğu çeşitli araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir (Bkz. Clauson 1972, Tekin 1995, Tuna 1960, Kara 1998, Ercilasun 2002). Kaşgarlının da divanında ilk hece dışındaki ünlü uzunluklarını verdiği düşünülmektedir. Bu uzunluklar eserin Dankoff-Kelly neşrinde gösterilmiştir. Konuyla ilgili olarak son çalışma Alimov'a aittir (Alimov 2012). Alimov'a göre Türkçede ilk hece dışındaki uzunluklar aslî uzunluklarla ilgilidir ancak birincil değildir. Alimov konuyla ilgili olarak "ilk hecesi dışında birincil uzun ünlü bulunduran kelimeler tarihî ve çağdaş Türk lehçelerine ait veriler kullanılarak mukayese edildiğinde, aslında ilk hece dışında birincil uzun ünlülerin bulunmadığı, bu tür ünlülerin var olduğu düşünülen durumun ise ünlü uzunluğunun sonraki hecelere kayma gibi bir ses olayı sonucu oluştuğu ortaya çıkmaktadır (Alimov 2012, 118)." der. Alimov ikinci ve daha sonraki hecelerdeki ünlü uzunluklarının sebebinin ilk hecedeki ünlü uzunluğunun sonraki hecelere kayması olduğunu ifade eder. Taranan metinlerde görülen iki heceli Türkçe kökenli sözcüklerdeki ötümlüleşmeler yukarıda kısaca üzerinde durulan uzunluklarla ilgili olabilir.

Taranan metinlerde eklenme dışında ötümlüleşme görülen iki heceli sözcükler şunlardır:

2.2.1. ayak

Kaynaklarda sözcüğün kökeni ve etimolojisiyle ilgili farklı görüşler yer almaktadır (Bu görüşler için bk. Eren 1999, 26). Hasan Eren sözcükle ilgili olarak "yaygın bir inanca göre, Türkçe *at-* (**ad-*) kökünden gelir (Eren, 1999, 26)." ifadelerini kullanmış ve bu düşüncede olan araştırmacılara göndermeler yapmıştır. Sözcükle ilgili olarak Alimov kelimenin Eski Türkçe varyantlarından olan *yadağ* biçiminin *a:* > *ya* değişmesiyle izah edilebileceğini (*a:dağ* > *yadağ*) belirtir (Alimov 2012, 111). "Adım atmak" anlamındaki *a:t*-eyleminin Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olduğu (Tekin 1995, 172) bilinmektedir. Sözcük Halaççada ikinci ünlüsü uzun olarak *hada:k* biçimindedir (Eren 1999, 26; Alimov 2012, 111). Clauson sözcüğü madde başı olarak kısa ünlülü almış (*adağ*), ancak kimi lehçelerde uzun ünlülü biçimlerinin de bulunduğunu kaydederek *ada:ğ/ada:k*, *aya:ğ/aya:k* örneklerini vermiştir (EDPT 45). Taranan metinlerde eklenme dışında ötümlüleşme ADD, DK ve MF'de görülmüştür (*ayağ* üstine DK 17-4; *ayağ* üzre ADD 225/5; *ayağ* üzre MF 1110). KT'de yer alan bir örnek (*ayağ*lu KT 7/7) ses dizilişiyile ilgili olmayan ötümlüleşmedir ve bu durum sözcükteki ötümlüleşmenin ikinci hece ünlüsünün uzunluğuna bağlanabileceğini akla getirmektedir.

Bazı kaynaklarda tarihî metinlerde kullanılan ‘*kadeh*’ anlamındaki *ayak/ğ* sözcüğünün Arapça ve/veya Farsçadan alıntı olduğu biçiminde bilgiler yer almaktadır. Ancak Günay Karaağaç sözcüğün bu iki dile Türkçeden geçtiğini ifade etmektedir (Karaağaç 2008, 54). Kanaatimizce bu sözcük adı geçen dillere Türkçeden geçtikten sonra bu dillerde *kadeh* anlamını kazanmış ve geri alıntılama yoluyla Türkçeye alınmıştır. Dolayısıyla da *kadeh* anlamındaki sözcüklerde (*ayağ* alma ADD 41/6, 49/1, 99/6, *ayağ* iç SN 4237, *ayağ* tut- SN 2323,1791) eşzamanlı ötümlüleşmeden bahsetmek mümkün değildir. Başta SN olmak üzere birçok eserde ötümlü ve ötümsüz biçimlerin fonemik değer taşıması bu görüşü desteklemektedir.

2.2.2. boncuğ

Tarihî Türk yazı dillerinde ve çağdaş lehçelerde *boncuk*, *moncux*, *mōncuk*, *mōncuk*, *monçak*, *mōnçak*, *monşak*, *monçok*, *moncuğ* *muncix*, *muncuğ* vb. şekilleri bulunan (tüm biçimler için bkz. Gülensoy 2007 CI, 159-160) sözcüğün son ses ünsüzü EOT ve STT’de eklenme esnasında VKV ses dizilişinde sürekli olarak ötümlüleşmektedir. Taranan metinlerde sadece SN’de bir kez (*boncuğ* ola SN 3981) VK V ses dizilişinde ötümlüleşen biçimi bulunmaktadır. Sözcük aslı uzunlukların korunduğu Türkmencede *mo:ncuk* biçiminde uzun ünlülüdür (Hamzayev 1962, 448). Ayrıca Talat Tekin sözcüğün Ana Türkçede (*mo:nçuk*) aslı uzun ünlülü olduğunu ifade etmektedir (Tekin 1995, 178). Sözcükte ulanma esnasında meydana gelen ötümlüleşme birinci hecedeki uzunluğun ikinci heceye aktarılmasıyla ilgili olabilir.

2.2.3. budağ

Ana Türkçede aslı uzun ünlülü (Tekin 1995, 179) *būtı-*, *būta-* sözcüğünden türetilmiş (Gülensoy 2007 CI, 175) olan *budağ* sözcüğünün A, DK ve YZ’de ötümlüleşmiş kullanımları vardır. Ötümlüleşme ilk hecedeki ünlü uzunluğunun ikinci heceye aktarımıyla ilgili olabilir. Sözcükte meydana gelen ötümlüleşmelerin hem VK V hem de VK K ses dizilişinde görülmesi ötümlüleşmenin ses dizilişine bağlanamayacağını göstermektedir. Sözcükteki ötümlüleşme ilk hece uzunluğunun ikinci heceye aktarımı ile ilgili olabilir. Sözcüğün Osmanlı Türkçesinde sadece ötümsüz biçimi kullanılmıştır (Tulum 2011, 456).

on *budağ* üd-ı hām (A 149a/7), bir *budağ* na ‘nā (A 169b/17), *budağ* atsa (DK 107-13), *çara* *budağ* aydur (DK 37-2), *budağ* oğlanları (YZ 49v15).

2.2.4. bul(u)t

Sadece SN (*bulud* olıcağ SN 4861) ve G’de (*bulud* ve yil G 2a/14) birer örneği bulunan ve örneklerden biri VK V dizilişinde olan sözcükte ünlü uzunluğu olup olmadığı tam olarak belli değildir. DLT’de sürekli kısa ünlülü olarak yazılan, Clauson tarafından da kısa ünlülü gösterilip sadece Kıpçakça ile İbni Muhenna’da

uzun ünlü biçiminin bulunduğu ifade edilen sözcük (EDPT 333) etimolojik olarak da izaha muhtaçtır. Clauson ve Eren sözcüğün etimolojisini vermemiş, Gülensoy ise sözcüğü ‘buğu, buhar’ anlamına gelen **bū* sözcüğünden getirmiştir (Gülensoy 2007 CI, 182). Bu etimoloji ışığında sözcükte ünlü uzunluğunun ikinci heceye aktarılmış olabileceği ihtimali düşünülebilir. Ancak sözcüğün STT’de eklenme sırasında VKV ses dizilişinde de ötümlüleşmemesi ve uzun ünlülerin korunduğu Türkmencede *bulut* biçiminde (Hamzayev 1962, 114) kısa ünlü olması ünlü uzunluğu ihtimalini zayıflatmaktadır. SN’de meydana gelen ötümlüleşmenin farklı sebepleri de olabilir. Azerbaycan Türkçesinde birden çok heceli kelime sonu ötümsüz patlayıcıların art ünlü sözcüklerde ötümlüleştikleri bilinmektedir. Meseleye bu açıdan bakılacak olursa SN’deki ötümlüleşme eserin Azerbaycan Türkçesine kaynaklık eden ağız grubunun ürünü olmasıyla izah edilebilir. Ancak eserde birçok sözcüğün art sıradan ötümsüz patlayıcı bulunduran sözcük ihtiva ettiği de unutulmamalıdır. Örnek sayısının sınırlı olması daha iddialı tespitler yapmamıza imkân vermemektedir.

2.2.5. ırağ

Sözcüğün AD, ADD, BH, KT, MF ve SN’de ötümlüleşmiş biçimleri bulunmaktadır. Ötümlüleşmenin daha çok ses dizilişiyile ilgili olduğu örneklerin tamamına yakınının VK V dizilişinde olmasından anlaşılmaktadır. KT’de bir kez VK K (ırağ dut- KT 29-5) ses dizilişinde ötümlüleşmiş biçimi vardır. Eserde sözcüğün diğer kullanımları VK V ses dizilişinde de olsa sürekli ötümsüz ünsüzlüdür (ırağ eyle- KT 73-15, ırağ ol- KT 15-12). Sözcük Clauson Sözlüğü’nde *ıra:k* biçiminde uzun ünlüdür (EDPT 214). Kırgızca, Halaçça, Türkmence ve Yakutçada da ikinci hecesi uzun ünlüdür (Alimov 2012, 37). İkinci hece uzunluğunun ötümlüleşmeyi kolaylaştırıcı etkiye sahip olduğu söylenebilir. Taranan metinlerdeki ötümlüleşme örnekleri şunlardır: ırağ olanların (AD 227b/01. 03), ırağ olur (ADD 58/a), ırağ atardı (SN 2369), ırağ ilden (SN 3017), ırağ u äväre (SN 4765), ırağ eyledi (SN 4152), ırağ eyler (AN 44b/13), ırağ oligör (AN 91a/2), ırağ ol- (BH 5b/3, 41a/1), ırağ ol- (MF 2920).

2.2.6. ırmağ

Hem EOT’de hem de STT’de eklenme esnasında ötümlüleşme görülen sözcüğün taranan metinlerde eklenme dışında iki ötümlüleşme örneği vardır. Bu örneklerden birisinde (ırmağ içinde ADD 305/7) VK V ses dizilişi vardır. Diğer örnekte (ırmağ var SN 1320) ötümlüleşmenin gerçekleşmesi için ses dizimsel bir sebep yoktur. Bu sözcükte meydana gelen ötümlüleşme eserin temsil ettiği ağız grubuyla ilgili olabilir (bkz. bulut). SN’de sözcük bir kez *ırmağ* ikişer kez de *ırmağ* ve *ırmağ* biçiminde yazılmıştır. Sözcük Ana Türkçede uzun ünlü olan ‘*yarmak, oymak, aşındırmak*’ anlamındaki *ı:r-* (Tekin 1995, 176) fiilinden türemiştir (Sözcüğün etimolojisi için bkz. Gülensoy 2007 CI, 418). Dolayısıyla da ilk hecedeki uzun ünlünün ikinci heceye aktarılmış olması ötümlüleşmeyi kolaylaştırmış olabilir.

2.2.7. **kanat**

G'de bir kez (kanad olmağ-ıla G 44b/3) eklenme dışında VK V ses dizilişinde ötümlüleşmeye uğramıştır. Eserde VK K ses dizilişinde (*kanat* virildi G 36a/13) sözcüğün son ses ünsüzü ötümsüzdür. Clauson, sözcüğü eserine madde başı olarak *kanat* (?*kana:d*) biçiminde alarak son sesinin ötümlü, ikinci hece ünlüsünün de uzun olabileceğini göstermiştir. Sözcüğü tanıklarken de kısa ünlülü biçimlerinin yanı sıra uzun ünlülü biçimlerini de göstermiş, Türkmençe *ğa:nat* ve Kıpçakça *ka:nat* biçimlerini vermiştir (EDPT 635). Aynı bölümde sözcüğün Azerbaycan Türkçesinde *ğanad* biçiminde ötümlüleşmiş biçimi verilmiştir. Günümüzde ünlü uzunluklarını sistemli bir şekilde koruyan Türkmencede sözcüğün *ga:nat* biçimi kullanılmaktadır (Hamzayev 1962, 140). Kısacası sözcükte ilk hecedeki ünlü uzunluğu ikinci heceye aktarılmış, bu durum eklenme veya VK V ses diziliminde ötümlüleşmeyi kolaylaştıran bir durum olmuştur. On yedinci yüzyıl Osmanlı Türkçesinde sözcüğün hem *kanad* hem de *kanat* biçiminin (Tulum 2011, 1089-1090) kullanılıyor olması sözcükte meydana gelen ötümlüleşmenin sadece ses dizilişiyle izah edilemeyeceğini göstermektedir.

2.2.8. **toprak**

Türkmencede uzun ünlülü olmayan (Hamzayev 1962, 655) sözcüğü Clauson, ikinci hecesi uzun ünlülü olarak *topra:k* biçiminde vermiş (EDPT 443) sözcüğün *topra:-* “kurumak” filinden türetildiğini ifade etmiştir. Aynı görüş Tuncer Gülensoy tarafından da paylaşılmıştır (Gülensoy 2007 CII, 418). Hasan Eren ise çağdaş diyalektlerde toprak anlamıyla kullanılan *topur* köküne *-(a)k* küçültme ekinin getirilmesiyle türetildiği görüşündedir (Eren 1999, 412). On yedinci yüzyılda eklenmeyle ilgili VKV ses dizilişi dışında sadece ötümsüz biçimi kullanılmaktadır (Tulum 2011, 1779). Gülensoy ve Clauson'un etimolojileri ışığında sözcükte ulanma sebebiyle VK V ses dizilişinde meydana gelen ötümlüleşmede ünlü uzunluğunun etkili olduğunu ifade etmek mümkündür. Taranan metinlerden ADD, KK, MF ve SN'de birer kez ötümlü biçimlere rastlanmıştır: toprağ u su-y-ıla (KK 51b/4), toprağ üsti (SN 3819), toprağ içinde (ADD 204/5, 305/6), toprağ üzre (MF 643).

2.2.9. **tutsak**

Taranan metinlerde eklenmeyle ilgili olmayan, VK V ses dizilişiyle alakalı tek örneği (*tutsag* ol- SN 2278) tespit edilmiştir. Sözcüğe kaynaklık eden *tut-* fiili Ana Türkçede aslı ünlü uzunluğuna sahip değildir ve sözcüğün etimolojisinde de farklı görüşler vardır. Hasan Eren sözcüğü sözlüğüne almamış, Tuncer Gülensoy ise Eski Türkçedeki ‘hapsetmek’ anlamına gelen *tutsuk-* fiiliyle ilişkilendirerek ses değişimleri neticesinde *tutsak* biçimine geldiğini ve *tut-sa-k* biçiminde bir eklenmeye sahip olduğunu ifade etmiştir (Gülensoy 2007 CII, 937). Clauson

tutsuğ madde başında sözcüğün bu biçiminin ikincil olduğunu, *tutuz-* fiilininin *tutuzğ* biçimiyle isimleşen yapısının asıl şekil olduğunu ifade ederek *tutsuğ* sözcüğünün Eski Türkçe *tutuz-* fiiliyle ilgili olduğunu vurgulamıştır (EDPT 460). Konuyla ilgili bir diğer görüş de Nişanyan tarafından ifade edilmiştir. Nişanyan sözcüğün Eski Türkçede “ teslim etmek, tutması için birine bir şey vermek” anlamındaki *tutuz-* fiiline *-gak* ekinin eklenmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir (<http://www.nisanyansozluk.com/?k=tutsak>). Bu etimoloji doğru ise sözcükte uzun ünlü *-gak* ekinin, ulanma sebebiyle meydana gelen VK V ses dizilişindeki ötümlüleşmeyi kolaylaştırdığı söylenebilir. Ancak Clauson tarafından verilen etimoloji sözcüğün *tutsuğ* biçiminin daha eskilere gidebileceğini, dolayısıyla da sözcükte eski biçimin muhafaza edilmiş olabileceği de gözden ırak tutulmamalıdır. Yine de etimolojisindeki farklı izah biçimleri iddialı tespitler yapmaya engel teşkil etmektedir.

2.2.10. tuzağ

EOT ve STT’de eklenme esnasında ötümlüleşmenin görüldüğü sözcüklerden olan *tuzağ*, taranan metinlerin sadece birisinde eklenme dışında ötümlüleşmeye uğramıştır. Sözcükte VK V ses dizilişinde olan iki ötümlüleşme örneği bulunmaktadır (tuzağ u aru SN 24; tuzağ içi SN 3967). Bir yerde ise VKK ses dizimindedir: (tuzağdan SN 2262). Bu örnekten hareketle ötümlüleşme sebebinin ses dizilişi olmadığı söylenebilir.

Clauson sözcüğü tanımlarken *tu:zak*, *tu:za:k* şeklinde uzun ünlü biçimlerinin de var olduğunu göstermiştir (EDPT 573). Tuncer Gülensoy, sözcüğün ‘kapatmak’ anlamındaki uzun ünlü *tu:-* fiilinden türediğini (*tu:-z-ak*) kaydeder (Gülensoy 2007 CII, 937). Hasan Eren sözcüğün kökeninin bilinmediğini ifade eder (Eren 1999, 420). Gülensoy’un etimolojisi ve Clauson tarafından verilen uzun ünlü biçimler de dikkate alınırca sözcükteki ötümlüleşmenin ünlü uzunluğuyla ilgili olabileceği söylenebilir.

2.2.11. ulağ

Taranan metinlerde eklenmeyle ve VK V ses dizimiyle ilgili olmayan tek örnek G.de yer almaktadır: *ulağ* tutarlar (G.16a/11). Sözcüğün EOT metinlerinde eklenmeye bağlı olmaksızın hem ötümlü hem de ötümsüz biçimleri bulunmaktadır (bkz. TTS, C. VI 3931-3934). Clauson, sözcüğü ikinci hecesi uzun olarak *ula:ğ* madde başında almış ve yaygın biçimin ötümlü olduğunu göstermiştir. Aynı satırlarda sözcüğü tanımlarken sadece Güneybatı lehçelerinde *ulak* biçiminin kullanıldığını, bu biçimin adı geçen diyaleklerde kullanım sıklığı bakımından *ulağ*dan daha fazla görüldüğünü ifade etmiştir (EDPT 136). Gülensoy da sözcüğün ET ve OT’de sadece ötümlü biçimlerinin kullanıldığını vurgulamıştır (Gülensoy 2007 CII, 964). Sözcük on yedinci yüzyılda sadece ötümsüz biçimdedir (Tulum 2011, 1795). TTS’deki veriler ışığında sözcüğün

EOT döneminde ikili kullanımı olduğunu ifade etmek gerekir. On yedinci yüzyılda sadece ötümsüz biçimlerin kullanılmış olması da ötümlü biçimindeki ikinci hece ünlüsünün kısalmış olmasıyla izah edilebilir. Sözcükte ikinci hece ünlüsü kısalmış, kısa ünlü yanında tutunamayan son ses ötümlü patlayıcı ötümsüzleşmiş ve sözcük *ulak* biçimini almıştır.

2.2.12. uşak

EOT ve STT’de eklenme esnasında ötümlüleşen sözcüğün taranan metinlerde eklenmeyle ilgili olmayan beş kullanımı tespit edilmiştir. Bunlardan dördü (*uşağ* u ‘aziz SN 30, *uşağ* ot SN 1993, *uşağ* üstine ADD 190/4, *uşağ* u ger iri MF 895) VK V ses dizilişinde biri ise (*uşağ* ki DY 1358) VK K ses dizilişindedir. DY’de sözcük bir kez kullanılmıştır. Osmanlı Türkçesi Döneminde sadece ötümsüz biçim kullanılmaktadır (Tulum 2011, 1801). Clauson sözcüğü *uvşa:k* madde başında verir ve ikinci hece ünlüsü uzun olan **uvşa:-* filinden türediğini ifade eder (EDPT 16). Sözcükte VK K ve ulanma sebebiyle VK V ses dizilişinde görülen ötümlüleşme ikinci hecedeki ünlü uzunluğuyla ilgili olabilir.

2.2.13. yarağ

EOT metinlerinde 1. Hazırlık, levazım, techizat. 2. Silah. 3. (At hakkında) yaranmış, idmanlı (bkz. TTS. C. VI s. 4310-4313) anlamlarıyla kullanılan sözcük EDPT’de *yara:ğ* biçiminde uzun ünlülü olarak verilmiştir. Sözcüğün tarihî metinlerde eklenmeyle ilgili olmaksızın hem ötümlü hem de ötümsüz biçimlerinin bulunması sebebiyle (Bu biçimler için bkz. Clauson 962, TTS. C.VI. s. 4310-4323) iddialı değerlendirmeler yapmak güçtür. TTS’de *yarağ* biçimi çok az kullanılmıştır. AKY’de ses dizilişiyile ilgili olmaksızın ötümlü biçim kullanılmıştır. AKY ve az da olsa TTS’deki verilerden hareketle sözcüğün EOT metinlerinde ikili kullanıma sahip olduğu, dolayısıyla da ötümlü biçimlerin VK V ses dizilişiyile ilgili olamayabileceği söylenebilir. Taranan metinlerdeki eklenmeyle ilgili olmayan örnekler aşağıdadır:

yarağ it- (SN 3338), yarağ eyle- (SN 1084, 1086, 2108,) yarağ it- (YZ 117r2), yarağ eyle- (YZ 108v9), yarağ kıl- (AKY B73v13, B28r15).

2.2.14. yaşduğ

Kaynaklarda *yasta-* “dayamak” filinden türetildiği (EDPT 974; Gülensoy 2007 CII, 1082; Eren 1999, 443; Tekin 2003, 89) ifade edilen sözcükte EOT ve STT’de eklenme esnasında ötümlüleşme görülmektedir. Hasan Eren sözcükle ilgili Räsänen ve Doerfer tarafından dile getirilen *yat-* filinden *-sık* biçimbirimiyle türetilmiş olabileceği görüşünü eski ve yeni diyalektlerde bu biçimin bulunmaması sebebiyle kabul etmez (Eren 1999, 443). Clauson ve Tekin sözcüğün ikinci hece ünlüsünü uzun olarak göstermiştir (EDPT, 974; Tekin 2003, 89). Sözcükte ulanma neticesinde VK V ses dizilişinde meydana gelen ötümlüleşmede ünlü uzunluğunun kolaylaştırıcı etkisi düşünülebilir. Taranan

metinlerde eklenme dışında sadece bir örnekte (yaşduğ u yorğan SN 3341) ötümlüleşme görülmüştür.

2.2.15. yavlağ

STT’de kullanılmayan, EOT metinlerinde de daha çok miktar zarfı olarak görülen sözcüğün ekli biçimlerinin kullanılmaması sebebiyle eklenme esnasındaki durumu tespit edilememiştir. Sözcük taranan metinlerden SN’de bir kez (*yavlağ* ol- SN 2067) VK V ses dizilişinde ötümlüleşmeye uğramıştır. Eserde sözcüğün diğer kullanılışları ötümsüz olarak *yavlağ* (SN 470) biçimindedir. Sözcükte VK V ses diziliminde bir ötümlüleşme örneği de TTS’de görülmüştür (*yavlağ* uzattı TTS. C. VI. s. 4403, Kadı XIV 403). Sözcük EDPT’de *yavla:k* biçiminde ikinci hecesi uzun ünlü olarak verilmiştir. Bu veriden hareketle ikinci hecedeki ünlü uzunluğu, ulanma esnasında VK V ses dizilişinde görülen ötümlüleşmenin sebeplerinden birisi olarak değerlendirilebilir.

2.2.16. yoğurt

Sözcüğün etimolojisiyle ilgili farklı görüşler vardır. Bu görüşler arasında *yoğur-* eyleminden türemiş olma ihtimali ağırlık kazanmıştır. Ancak ortaya atılan görüşlerin hiçbirinde uzun ünlü biçimlerin olmayışı dikkat çekmektedir. Bu durumda sözcükte meydana gelen ötümlüleşmenin sebebi farklı biçimde izah edilmelidir. Türkçe tek heceli sözcüklerde gerçekleşen ötümlüleşme “uzun ünlüleri takip eden /nt/, /rt/, /nç/ gibi Türkçede sonda bulunan ünsüz çiftlerinde de gerçekleşir (Demir ve Yılmaz 2011, 118).” Standart Türkiye Türkçesinde /ğ/ sesinin fonemik değer taşımadığı, bu sesin “art ünlü sözcüklerde ise çevresindeki ünlünün uzaması şeklinde kendini gösterdiği (Demir ve Yılmaz 2011, 14)” bilinmektedir. Yukarıdaki ifadelerden hareketle STT’de eklenme esnasında meydana gelen ötümlüleşmenin sebebini /ğ/ sesinin çevresindeki ünlüleri uzatması olarak izah etmek mümkündür. Bu durumda sözcük tek heceli duruma gelmektedir. Ancak bu durum EOT metinlerinde meydana gelen ötümlüleşmeyi açıklamamaktadır. Konuyla ilgili en mantıklı izah bizce sözcükteki /ğ/ sesinin EOT döneminde sızıcılaşarak /ğ/ biçimine gelmesidir. Yazıda bu ses için kullanılacak ayrı bir harf olmaması sebebiyle /ğ/ sesi metinlerde (ğ) harfiyle yazılmıştır (Konuyla ilgili bilgi için bkz. Duman 2008, 81-101). Taranan metinlerde eklenme dışında sadece bir örnekte (yoğurd ayrı HT 84b/2) KK V ses dizilişinde ötümlüleşme görülmüştür. Sözcüğün on yedinci yüzyılda hem ötümlü hem de ötümsüz biçimlerinin kullanılıyor olması (Tulum 2011, 1901) sözcükte görülen ötümlüleşmenin sadece eklenme ya da ulanma sebebiyle meydana gelen ses dizilişine bağlanamayacağını göstermektedir.

2.2.17. işid-/êşid-

EOT metinlerinde eklenme esnasında ötümlüleşme görülen sözcüğün durumu STT’de farklılık arz etmektedir. Bilindiği gibi sözcük STT’de eklenme esnasında ötümlüleşmeye uğramaz. “Çok heceli sözcüklerin sonunda eklenmede

gerçekleşen ötümlüleşme, kaynaklarda ad ve eylem ayrımı yapılmadan genelleştirilir. Çok heceli sözcüklerin sonundaki ötümlüleşme adlarla ilgilidir, eylemlerle değil (Demir ve Yılmaz 2011, 119).” Bu sebeple de çok heceli fiillerde gerçekleşen ötümlüleşmelerde EOT ile STT arasında mukayese yapmak doğru olmaz zira STT’de çok heceli fiillerde son ses ötümlüleşmesi görülmezken (Boz 2012, 15) EOT’de görülebilmektedir (bıragur, eyidür vs.).

Bu sözcüğün EOT metinlerindeki d#’li kullanımlarını tarihî metinlerde hem d# ve hem de t#’li biçimlerinin bulunmasıyla açıklamak mümkündür. Clauson sözcüğü *êşid-* maddebaşında almış, sözcüğün son sesinin runik harfli metinlerde sürekli olarak d#’li yazıldığını ifade etmiştir (EDPT 258). Gülensoy da sözcüğün Eski Türkçede d#’li ve t#’li biçimlerinin bulunduğunu göstermiştir (Gülensoy 2007 CI, 441). Sözcüğün bu durumu dikkate alınacak olursa EOT’de görülen d#’li kullanımların sözcüğün iki biçimli yapısıyla ilgili olması muhtemeldir. Taranan metinlerde görülen ve eklenmeyle ilgili olmayan örnekler aşağıdadır: işid eydeyüm (SN 1397) *fakat* işit ahi (SN 2906), işid imdi (AN 48b/2, 76b/13, 54b/3, 57b/2, 59b/2), işid imdi (DY 68, 700, DY 277) *fakat* işit ata (DY 128), işid imdi (KE 285) *fakat* işitdüm (KE 317), âvâzlar êşid. (KT 57-14) *fakat* êşittüm (KT 24-15).

Sözcüğün AKY’de VK V ses diziminde olmamasına rağmen ötümlü biçimlerinin kullanılmış olması ilgi çekicidir: işiddüğün (AKY B22v5), işiddüm (AKY B4v13), işiddürelüm (AKY B6v1), işiddürdi (AKY B54r12) Bu örneklerde Doğu Türkçesi etkisiyle sadece ötümlü biçimlerin kullanılmış olabileceği söylenebilir ancak sebebin gerileyici benzeşme olabileceği de unutulmamalıdır.

2.2.18. çorak

EOT ve STT’de eklenme esnasında ötümlüleşme görülen sözcüklerdendir. Hasan Eren sözcüğün Türkçe kökenli olmadığını, Orta Farsçadaki **šo:rak* biçiminden geldiğini, Türkmence *šo:r*, Kazakça *sor* ve Kırgızca *şor* biçimlerinin de Farsçadan alındığını söyler (Eren 1999, 98). Sözcüğün kökeniyle ilgili bilgi vermeyen Gülensoy ‘çorak, verimli olmayan’ anlamını verdikten sonra sözcüğü **çor+ak* biçiminde göstermiş ve Türkmencedeki uzun ünlülü biçimlerini de (*šo:r*; *šo:rluk*) vermiştir (Gülensoy 2007 CI, 251). Türkçe kökenli olmayan sözcükte ulanma esnasında VK V ses dizilişi sebebiyle meydana gelen ötümlüleşme ilk hecedeki ünlü uzunluğunun ikinci heceye aktarılmasıyla ilgili olabilir. Taranan metinlerde eklenmeyle ilgili olmayan VK V ses dizilişinde bir örnek (çorağ olıcağ SN 5403) görülmüştür.

2.2.19. otağ

Hem EOT ve hem de STT’de eklenme esnasında ötümlü biçimleri

kullanılan sözcük Clauson sözlüğünde ikinci ünlüsü uzun ve son sesi ötümlü olarak (*ota:ğ*) maddebaşı yapılmıştır (EDPT, 46). Sözcüğün ‘ateş yakmak, ateş yakılan yer’ ‘with the connotation of a place to light a fire in’ anlamındaki *ota:-* fiilinden çağrışımla türetilmiş olabileceğini ifade eden Clauson sözcüğü tanıklarken Çağataycada ötümsüz biçiminin, Güneybatı Türk Lehçelerinde ise hem ötümlü hem de ötümsüz biçimlerinin kullanıldığını ifade etmiştir. Clauson’un etimolojisi ışığında Ana Türkçede uzun ünlülü olan ‘ateş’ anlamındaki *o:t* sözcüğünün türeme esnasında uzunluğunu ikinci heceye aktarmış olduğu söylenebilir. TTS’de ötümlü biçimleri az olmakla birlikte (Örnekler için bkz. TTS C. V, s. 3022-3024) sözcüğün EOT döneminde ötümlü ve ötümsüz biçimleri kullanılan ikili bir görünüm arz ettiğini ifade etmek gerekmektedir. Taranan metinlerde sadece DK’de eklenmeyle ilgili olmayan ötümlü örnekler görülmüştür. DK’deki ötümlü biçimler VK V ses dizilişimiyle ilgili olamaz zira eserde VK K ses dizilişindeki örnekler de vardır. Sözcük on bir kez *otağ* altı kez *otağ* ve üç kez de *otağ* biçiminde yazılmıştır: ağ otağ (DK 10-6), kızıl otağ bir (DK 10-7), kara otağ kırdurmuş (DK 10-7)

2.2.20. tağıd-

Taranan metinlerde VK V ses diziliminde ve bir kez görülen (tağıd u at-SN 814) ötümlüleşme, eserin yazıldığı ağız bölgesiyle ilgili olmalıdır. Ancak sözcüğün Gülensoy tarafından yapılan etimolojisinde (**tāğı-t-* ‘dağılmak’) ilk hece ünlüsünün uzun verilmesi dikkat çekicidir (Gülensoy 2007 CI, 251). Bu durumda ilk hecedeki ünlü uzunluğunun ikinci heceye aktarılmış olabileceği, ikinci hecedeki uzunluğun ulanma kaynaklı VK V ses dizilişinde ötümlüleşmeyi kolaylaştırmış olabileceği de göz ardı edilmemelidir.

2.2.21. tavuğ

Taranan metinlerde bir kez (tavuğ eti T 120) ve VK V ses dizilişinde örneği bulunan sözcük EOT ve STT’de eklenme esnasında ötümlüleşen bir özelliğe sahiptir. Kökeni hakkında farklı görüşler bulunan sözcükteki ötümlüleşmenin sebebini izah etmek güçtür. Ancak sözcüğün DLT’de uzun ünlülü olarak *taqāyu* (Dankoff-Kelly 1982, C. I, 336) biçiminde yer alması ünlü uzunluğunu akla getirmektedir.

2.2.22. yaşağ

EOT ve STT’de eklenme esnasında ötümlüleşme görülen sözcük VK V ses dizilişinde sadece DK’de bir kez (yaşağ eyle- DK 204-3) ötümlüleşmiştir. Ötümlüleşmede uzun ünlü tesirini ifade etmek güçtür ancak sözcüğün etimolojisi yapılırken Clauson *yasak* maddebaşında bkz. *yasa:-* ifadeleriyle uzun ünlülü biçime gönderme yapmış ancak *yasa-* maddebaşında sözcük kısa ünlülü olarak alınmıştır (bkz. EDPT 974).

3. Uzun Ünlü Ekler

Taranan metinlerde yer alan bazı sözcüklerde VK V ve nadiren de VK K ses dizilişinde son ses ötümlüleşmeleri görülmüştür. Özellikle VK K ses dizilişinde olan örneklerden yola çıkılarak bu ötümlüleşmelerde uzun ünlü eklerin rolü olabileceği düşünülmektedir.

3.1. -ma:k

Clauson ekin hem uzun hem de kısa ünlü biçimlerini vermiştir (EDPT xIi ve xIiv). DLT’de hem ön ve hem de art ünlü biçimi sürekli uzun ünlüdür (Bkz. Dankoff – Kelly 1984 C. II. s. 417-418. *Sarutma:q, quritma:q, tozitma:q* vd.). EOT metinlerinde eklenme esnasında sürekli olarak ötümlüleşmenin görüldüğü ekte aynı durum STT’de yaşanmaz. Zira STT ünlüyle başlayan biçimbirimleri bu eke getirirken ekin -*mA* biçimini kullanmaktadır. Taranan metinlerde iki örnek dışında (şınamağ dağı A 29a/15-16, kaçmağ gerek SN 2563). Bu iki örnekten hareketle ötümlüleşmelerde ek ünlüsünün uzunluğunun rolü olduğunu söylemek mümkündür. Örnekler arasında yer alan cennet anlamındaki “uçmağ” sözcüğünde bu ekin görülmediği (sözcük Sogdcadır EDPT 27 ‘uçmak’, 257 ‘uşmax’), bu yapıda şekil bulaşması olduğu bilinmektedir.

busmağ olmaz (SN 2626) turmağ andan (SN 2065), uçmağ içinde (ADD 305/5), uçmağ olsun (DK 35-8, 303-13), yıhmağ o obarmağ-ıçun (SN 2862), ağlamağ u nâleden (SN 2960), ahdarmağ u yıhmağ er (SN 4299), uyışmağ ol- (SN 2556), çağırmağ u güneşde (SN 3394), oturmağ in- (SN 1610), başmağ elde (MF 745), varmağ istersin (MF 1424).

3.2. (ğ)a:k

Clauson tarafından uzun ünlü olarak verilen eklerdendir (EDPT xIiv). EOT metinlerinde görülen ve eklenme dışında VK V ses dizilişine kavuştuktan sonra ötümlüleşmeye uğrayan aşağıdaki sözcüklerde görülen ötümlüleşmelerin ek ünlüsünün uzunluğu ile ilgili olabileceği düşünülmektedir:

3.2.1. kula:k

Sözcüğün etimolojisiyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Clauson *kulkak* maddebaşına aldığı sözcüğün etimolojisini vermez ancak (*kula:ğ, kula:k*) uzun ünlü biçimlerinin de olduğunu belirtir (EDPT, 621). Hasan Eren *kul- ‘işitmek’ kökünden -*gak* (~*ak*) biçimbirimiyle türetildiğini ifade ederek bu görüşü paylaşan araştırmacıları zikreder (Eren 1999, 264). Gülensoy da aynı görüştedir (Gülensoy 2007 CI, 565). Marcel Erdal sözcüğün vücut parçaları için metaforik isimler türeten +*gak* biçimbirimiyle türetilmiş olabileceğini ifade eder (Erdal 1991, 75). Erdal’ın görüşü doğru kabul edilecek olursa sözcüğün ekinde uzun ünlü barındıran sözcüklerden olduğu söylenebilir. EOT ve STT’de eklenme sırasında ötümlüleşmeye uğrayan sözcüğün eklenme dışında VK V ses dizilişinde ötümlüleşme örneklerine A, ADD, KK, MF ve SN’de rastlanmıştır:

kuşak ağrısına (A 214a/3), kuşak işidmedük (KK 115b/6), kuşak ol- (ADD 26/8, 194/4), kuşak ur- (SN 1961, 5375), kuşak almışdur (MF 129)

3.2.2. damak

Clauson, sadece DK'de eklenmeyle ilgili olmayan ötümlüleşme örneği görülen sözcüğün 'damlamak' anlamındaki *tam-* fiilinden türetildiğini ifade etmiş, sözcüğün ikinci hece ünlüsünü uzun olarak vermiştir (EDPT, 505). Gülensoy da sözcüğü aynı fiil ile ilişkilendirmiş, **tam-ga-k* biçiminde bir eklenmeye sahip olduğunu ifade etmiştir (Gülensoy 2007 CI, 264). Sözcük DLT'de de ikinci ünlüsü uzun olarak (*tamga:k*) yer almaktadır (Dankoff-Kelly 1984, C. I. s. 236). Taranan metinlerde eklenme esnasında son sesi sürekli ötümlüleşen sözcüğün eklenme dışında sadece DK'de ötümlüleşmiş biçimlerine rastlanmıştır ve bu örneklerde ötümlüleşmenin gerçekleşme sebebinin VK V ses dizilişi olmadığı görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla DK'de sözcük eklenme esnasında VKV ses dizilişi sebebiyle ötümlüleşmemiş, sözcükte kalıcı bir k > ğ ötümlüleşmesi gerçekleşmiştir. Bu yapı eserin temsil ettiği ağız/alt ağız gruplarıyla ilgili olmalıdır. Sözcükte meydana gelen ötümlüleşme ikinci hece ünlüsünün uzunluğu ile ilgili olmalıdır.

damak vir- (DK 167-7, 200-7), damak tutubanı (DK 198-5).

3.2.3. yañaq

EOT ve STT'de eklenme esnasında ötümlüleşme görülen sözcük taranan metinlerde eklenme dışında bir kez (yañaq üstine ADD 190/5) ulanma sebebiyle gerçekleşen VK V ses dizilişinde ötümlüleşmeye uğramıştır. Ötümlüleşmenin asıl sebebi kafiyeli kullanımdır. Dolayısıyla da buradaki ötümlüleşmeyi doğrudan ses dizilişi ya da uzun ünlüyle açıklamak doğru olmaz ancak kafiyeli kullanım için dahi olsa şairin dilde ötümlüleşebilen bir sözcüğü seçmiş olması dikkate değerdir. Sözcüğü *yaña:k* biçiminde uzun ünlülü olarak maddebaşına alan Clauson sözcüğün **ya:nga:k* biçiminden ses değişimleriyle *yaña:k* şekline geldiğini ve *ya:n* ismine dayandığını belirtir (EDPT 948). Sözcük DLT'de de (Dankoff-Kelly 1984, C. II. s. 342) ikinci hecesi uzun ünlülü olarak *yaña:q* biçiminde verilmiştir. Marcel Erdal sözcüğün vücut parçaları için metaforik isimler türeten +*gak* ekiyle yapıldığını ifade etmektedir (Erdal 1991, 75). Yukarıda verilen bilgiler ışığında sözcüğün ulanma sebebiyle gerçekleşen VK V ses dizilişinde ötümlüleşmesinin ünlü uzunluğuyla ilgili olduğu söylenebilir.

3.3. IX:k

Clauson tarafından kısa ünlülü ekler arasında gösterilen ek Osman Nedim Tuna tarafından uzun ünlülü ekler arasında gösterilmiştir (Tuna 1960, 259). Taranan metinlerde sadece VK V değil VK K ses dizilişinde de ötümlüleşme örneklerine rastlanması ötümlüleşmenin sadece ses dizilişiyle açıklanamayacağını göstermektedir. VK K ses dizilişindeki örnekler

ışığında ötümlüleşmenin sebepleri arasında ünlü uzunluğunun da bulunduğu düşünülebilir. Metinlerdeki örnekler aşağıdadır:

tevâzûlîğ ketürdiler (AKY B5r5) tevâzûlîğ kıl- (AKY B59v3, B5r9, B13r15), tevâzûlîğ birle (AKY 57r2), altunluğ sağ (AKY B66r8), bağlanmağlık açılmağlık (MN. 31b/9), pâdişâhîğ halka (KK 13a/1), sağlığ virer (AN 71b/7-8), şusuzlığ getirür (T 143); âsîlîğ eyle- (MF 394), buğalsîlîğ olsa (SN 2841), kâdîlîğ işini (KK 113b/9), karanuğlîğ u (SN 2935), karanuğlîğ ol- (SN 2589, 4061, 1915), konuğlîğ u bu (SN 1129), kulluğ èt- (KT 21-11), kullîğ eyleyevüz (SN 833), kullîğ ide (KK 17b/10), kullîğ işinden (KK 48a/10), kulluğda (KT 16-7, 157.11), kulluğdan (KT 16-14), pâdişâhîğ âleti (KK 16a/10), pişîmanlığ odından (KK 74b/1), pişîmanlığ evi (KK 74b/9), şâhîğ idse (KK 60a/5), uyanuğlîğ ola (KK 9b/6), yalancılığ u buğl (SN 5665), zârîlîğ it- (SN 2781, 5498, 2672, 4108), hâsîlsuzlîğ ol- (MF 3864), kullîğ eyle- (MF 4133), şeytânîğ it- (MF 3260)

3.4. Diğer Ekler

3.4.1. -(X)ğ Eki

Kaynaklarda uzun ünlülü ekler arasında zikr edilmeyen bu ekte meydana gelen ötümlüleşmeler ünlü uzunluğuyla ilişkilendirilemez. Bu hususta dikkat çeken önemli bir nokta ekin ET’de benzer biçiminin (-İg) bulunmasıdır. Bu durum eklerde karışma olabileceğini akla getirmektedir. Taranan metinlerde hem VK V hem de VK K ses dizilişinde gerçekleşen ötümlüleşme örnekleri bulunmaktadır. Dolayısıyla da ötümlüleşme sadece ses dizilişine bağlanamaz. Metinlerdeki örnekler aşağıdadır:

açuğ yapulu (SN 1943), açuğ ol- (MF 1645), alçağ eylersin (MF 2411), artuğ ki (SN 3064), artuğ ol- (SN 4642, MF 1726), ayruğ ne (SN 3767), buyruğ ol- (KT 16-3, 13-15), buyruğdur (KT 20-11), buyruğ ıslarını (KK 9b/1), buyruğ ıssına (KK 33b/3), buyruğ idiserdür (DY 33), buyruğ oldıdı (SN 3725), ısırığ kim (HT 10b/14), tanığ olsun (DK 168-3, 4, 5), tanuğ ol- (SN 4411), yaraşığ ola (KK 60a/10), alnuğ u âcizem (SN 2267), .

4. Cevherî Fiil ve Son Çekim Edatları

Metinlerde görülen son ses ötümlüleşmelerinden biri de cevherî fiilin ve kimi çekim edatlarının bitişik yazımıyla ilgilidir. Özellikle *ile* ve *için* edatları metinlerde oldukça fazla bitişik yazılmış yapılar olarak dikkat çekmektedir. “Eski Anadolu Türkçesindeki hızlı ekleşmeler sonunda bile, sadece *ile* ve *için* edatının ekleşmiş olması ve daha sonra da Klasik Osmanlıca devrinde *içün*>*çün* ün belki Farsça *çün* kelimesinin analojisinden kaçmak, üzere tekrar müstakilleşmesi (Öner 2011, 33)” ifadeleri EOT’de bu iki edatın yaşadığı hızlı ekleşme sürecini vurgulamaktadır. Aslında bu türden bitişik yazılmaların eklenmeyle ilgili olmaları sebebiyle konu dışında tutulmaları gerekmektedir. Zira bitişik yazılmaların sebebi bu yapıların gramatikalleşmeleridir. VKV ses

dizilişine kavuşan sözcüklerde doğal olarak ötümlüleşme gerçekleşmiştir. Ancak yapılan taramalarda bitişik yazılan bu yapılarla ilgili bir husus dikkat çekmiş ve üzerinde durulma gereği hâsıl olmuştur. Bazı çalışmalarda bu yapılar çeviri yazıya aktarılırken sürekli ön ünlülü olarak okunmuştur. Bizce bu tavır doğru değildir. Sözcüklerin bitişik yazılması ve bu yazımda da son sesi ötümsüz patlayıcı olan sözcüklerde ötümlüleşme görülmesi, gramatikleşme neticesinde sözcüğün ünlü-ünsüz uyumuna girdiğine işaret etmektedir. Ünlü ünsüz uyumuna giren sözcüklerin önlük artlık uyumundan kaçınıyor olmalarının fonetik bir dayanağı olamaz. Metinlerde sürekli (ك) harfi ile yazılan *-ken* zarf-fiili ve *-ki* aitlik eki art ünlülü biçimlerinin olmaması sebebiyle istisna teşkil etmektedir. Kaldı ki, birçok EOT metninde aitlik ekinin iki ünlü arasında kalan ünsüzünün ötümlüleştiği ve (Ġ) harfiyle *-gı* biçiminde yazıldığı da bilinmektedir. Ayrıca *içün* edatının gramatikleşmiş biçimi olan *-(i)çün* de, /ç/’nin öndamaksılaştırıcı özelliği göz önüne alınarak, istisna kabul edilebilir. Yukarıda kısaca açıkladığımız sebeplerle bu yapılarda EOT metnindeki önlük artlık uyumuna aykırı okunuşlar terk edilmelidir.

Taranan metinlerde cevherî filin (idi, imiş, ise biçimleri) ve *ile*, *içün* çekim edatlarının bitişik yazıldığı yapılarda ötümlüleşme neredeyse standart hâle getirilmiştir. Bazı örnekler aşağıdadır. Örnekler sıralanırken önlük artlık uyumu göz ardı edilerek okunan biçimlerin tavsiye edilen okunuşları da gösterilmiştir. Çalışmayı gereksiz olarak uzatmamak adına örneklerin tamamı buraya alınmamış, sınırlı sayıda örnekle yetinilmiştir:

açılacağı-ıla (MN. 180a/4), ağ-ıla (MN. 44a/13), akşurmağ-ıla (MN. 29a/4), kışmağ-ıla (MN. 70b/6), arķunlġğ-ıla (MN. 85b/4), artuķlıġğ-ıla (MN. 180a/12), balçġğ-ıla (MN. 86a/1), barmağ-ıla (MN. 103b/12), řaġlıġğ-ıla (KE. 186), bıraķmağ-ıla (AD 216a/01. 16), çoķlıġğ-ıla (AD 217b/01.17), hoşluġğ-ıla (DY 636), sultānlġğ-ıla (DY 27), aķlıġğ-ıla (KK 75b/10), öġüđ-ile (KK 54b/7), burunduruġğ-ıyla (KK 34a/6), sustlġğğ-ıyla (KK 40a/7), řıltāġğ ile (ADD 81/1) (‘şıltağ-ıla’ okunmalıdır), bıçağğ-ile (SN 2274) (‘bıçağğ-ıla’ okunmalıdır.), açlıġğ-ıla (YZ 40v1)

ķundağğ-ıla (YZ 35r13), aġlamağğ-ile (DK 301-8) (‘aġlamağğ-ıla’ okunmalıdır), saġlıġğ-ile (DK 35-1) (‘saġlıġğ-ıla’ okunmalıdır.), yarağğ-ıla (KT 17/15); çoġğ ise (ADD 20/11) (‘çoġğ-ısa’ okunmalıdır); yoġğ-ımiş (KU 85), yoġğ-ımiş (SN 930, ‘yoġğ-ımiş’ okunmalıdır), yoġğ-ımiş (AKY B54r3); yoġğ-ıdı (HF 2a/4), artuġğğ-ıdı (DY 919), çoġğğ-ıdı (KK 18a/2), yoġğğ-ıdı (TE 3a/4) , sovuġğğ-ıdı (TE 36b/3), budağğıdı (SN 3348, ‘budağğ-ıdı’ okunmalıdır.), uçmağğıdı (SN 3348, ‘uçmağğ-ıdı’ okunmalıdır), yoġğğ-ıdı (DK 225-3, ‘yoġğğ-ıdı’ okunmalıdır.); ayrıldıġğğ-çün (MN. 21a/2), ķarıřdurmağğı-çün (MN. 86b/9), āzād olmağğğ-ıçün (KE. 80), almağğğ-ıçün (KE 322), kıllmağğğ-ıçün (AD 232a/6), yalanlamağğğ-ıçün (AD 201b/01.04), şınamağğğ-ıçün (TE 19a/13), olduġğğçün (SN 81)

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

Tarihî metin çalışmalarının ses bilgisi bölümlerinde kelime sonu ötümlülüşmeleri verilirken ötümlülüşmenin sebebinin sadece ulanmaya dayalı VK V dizilişi olduğunu ifade etmek yeterli değildir. Konuyla ilgili olarak aşağıdaki hususların tarihî metin çalışmalarında göz ardı edilmemesi gerekmektedir:

1. Tek Heceli Sözcüklerdeki Ötümlülüşmeler

a. Ana Türkçede kısa ünlülü olan ve son sesleri ötümsüz patlayıcı tek heceli sözcüklerde EOT'de eklenmede ötümlülüşmenin görülmediği gerçeğinden hareketle tek heceli Türkçe kökenli sözcüklerde görülen ötümlülüşmelerde ünlü uzunluklarının tesiri vurgulanmalıdır.

b. Taranan metinlerde görülen *ad*, *ad-*, *and*, *od*, *süd* ve *ya:d* sözcüklerindeki ötümlülüşmeler EOT metinlerinde tamamlanmıştır ve bu sözcüklerin sadece ötümlü biçimleri kullanılmaktadır ancak STT'de *ad* ve *od* sözcüklerinde söz sonu ötümlü patlayıcılar muhafaza edilmektedir. Bunun sebebi bazı kaynaklarda ötümsüzleşme sonucu ortaya çıkacak olan karışma endişesiyle açıklanmaktadır. Oysa doğal dillerde bilinçli ses değişimleri olmamaktadır. Dolayısıyla da bu görüş kabul edilemez. *Ad* ve *od* sözcüklerinde ötümsüzleşmemenin sebebi sözcüklerdeki uzunluğun tam olarak kısalmasıdır. Ana Türkçede uzun ünlülü olan *süd*, *and*, *bud*, *kurd* ve *yurd* sözcüklerinin ünlüleri EOT ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde nispeten kısalmış ve son ses ötümsüz patlayıcılar ötümlülüşmüş, STT'de ünlülerinin tam kısalması sonucu söz sonunda tutunamayan ötümlü patlayıcılar tekrar ötümsüzleşmiştir. STT'de, *süt* sözcüğü dışında, bu sözcüklerde ünlü uzunluğu sebebiyle eklenme esnasında VKV ses dizilişinde ötümlülüşme görülmektedir. *Ad* ve *od* sözcüklerinde tam kısalma olmaması sebebiyle bu sözcükler STT'de ötümlü patlayıcı biçimlerini korumuştur.

c. *Bud*, *dad*, *kurd*, *yurd* sözcüklerinde görülen ötümsüz ünsüzlü kullanımlar nispi uzun ünlünün kısalması sebebiyle gerçekleşen ötümsüzleşme olarak açıklanabileceği gibi EOT'nin bu sözcükler açısından geçiş devri olmasına da bağlanabilir ki bu durumda sözcüklerin hem uzun ünlülü hem de nispi uzun ünlülü biçimlerinin bir arada yaşadığını ifade etmek gerekir. Kullanılan alfabe ve EOT metinlerindeki imlâ düzensizliği bu konuda iddialı tespitler yapmaya engel teşkil etmektedir.

ç. Ana Türkçede uzun ünlülü olan *a:t-* 'adım atmak' fiili EOT döneminde ünlü uzunluğunun nispi kısalması sonucu son ses ötümlülüşmesi yaşamış, kullanım alanının sınırlı olması ve kısa ünlülü *at-* fiili ile *adım* (*adım at-*) sözcüğünün sürekli bir arada kullanımı sebebiyle STT'de kullanımdan düşmüştür.

d. Tek heceli *ağ, çok, dört, yok* sözcüklerinde gerçekleşen ötümlüleşmeler de ünlü uzunluklarının bıraktığı seslik izlerdir. Ana Türkçede uzun ünlülü olan bu sözcükler sadece eklenmeyle değil kendisinden sonra ünlü ile başlayan bir sözcük gelmesi durumunda da ses dizilişi sebebiyle ötümlüleşmektedir. Ana Türkçede uzunluk taşımayan tek heceli sözcüklerde (V)K V ses dizilişinde ötümlüleşme tespit edilememiş olması bu düşünceyi desteklemektedir.

e. AKY'de *ad, and, od* sözcüklerinin ötümlü ve ötümsüz biçimleri bir arada kullanılmıştır. Bu sözcüklerdeki ikili kullanım eserin karışık dilli yapısı ile ilgilidir. Bu sebeple de karışık dilli eserlerde bu üç sözcüğün Doğu Türkçesindeki uzun ünlülü ötümsüz biçimleriyle Batı Türkçesindeki nispi uzun ünlülü ötümlü biçimlerinin bir arada kullanıldığı karışık dilli eserlerin dil özellikleri arasında zikr edilmelidir.

2. İki Heceli Sözcüklerdeki Ötümlüleşmeler

İki heceli sözcüklerde görülen son ses ötümlüleşmelerinin bir bölümü sonraki sözcüğün ünlü ile başlamasından kaynaklanan ses dizilişinde görülmektedir. Dolayısıyla da bu yapılarıdaki ötümlüleşmeler metin çalışmalarında sadece ulanmaya bağlanmaktadır. Ancak ses dizilişinin bazı sözcüklerde tesadüfi olabileceği, sözcüğün eski biçiminden kaynaklı ikili kullanıma sahip olabileceği düşünülmeli, bu türden sözcükler için tarihî kaynaklar iyice araştırılmadan hüküm verilmemelidir. Konuyla ilgili olarak şu hususların vurgulanmasında yarar vardır:

a. Taranan metinlerde görülen iki heceli ve son sesi ötümlüleşmiş Türkçe kökenli sözcüklerin tamamına yakınının çeşitli çalışmalarda ilk veya ikincisinin uzun ünlülü olması dikkat çekmektedir. Bu noktadan hareketle iki heceli sözcüklerde meydana gelen ötümlüleşmelerin ünlü uzunluğuyla ilişkilendirilmesi mümkündür.

b. Bazı sözcüklerde VK K ses dizilişinde de son ses ötümlüleşmelerinin görülmesi ötümlüleşmelerin ulanmaya bağlanmasının yeterli olmayacağını göstermektedir. İki heceli sözcüklerin bir kısmındaki ötümlüleşmeler ünlü uzunluğu ile açıklanabilir. Özellikle kimi alıntılarda dile alınırken ünlüsü kısalan sözcüklerin eklenmede ünlüsünün tekrar uzaması dikkat çekicidir. Bu verilerden hareketle uzunlukla ötümlüleşme arasındaki ilişkinin sadece tek heceli sözcüklerle sınırlı olmadığı görülmektedir. Burada tartışılması gereken ötümlüleşmede ortaya çıkan uzunluğun sebep mi sonuç mu olduğudur.

c. İki heceli sözcüklerde ötümlüleşmeler kadar ötümsüz kalmış sözcükler de önem arz etmektedir. Örneğin sadece VK V değil VK K ses dizilişinde de birçok ötümlüleşme örneği görülen DK'de VK V ses dizilişinde on iki kez kullanılan *yıgnağ (yıgnağ it-/ol-)*, on yedi kez kullanılan *karıçuk (karıçuk*

ana/ol-/ağ) ve yirmi dokuz kez kullanılan *kazılık* (*kazılık at*) sözcüklerinde ötümlüleşme yoktur. Sözsonu ötümlüleşmenin üst seviyede görüldüğü bu eserde ötümsüz kalmış bu örnekler dahi ötümlüleşmenin sadece ses dizilişine bağlanamayacağına kanıt kabul edilebilir.

ç. Sadece VK V ses dizilişinde ötümlüleşme görülen *boncuq*, *topraq*, *yasduq*, *yavlak*, *çorak*, *tağit-*, *yasak* sözcüklerindeki ötümlüleşmeler ses dizilişiyile ilgilidir dolayısıyla da bu sözcüklerde ötümlüleşme ulanmadan kaynaklanan VK V ses dizilişiyile açıklanabilir ancak bu sözcüklerde de ünlü uzunluklarının ötümlüleşmeyi kolaylaştırıcı etkisinden bahsedilmelidir.

d. Tarihî metin çalışmalarında ulanmaya bağlı son ses ötümlüleşmeleri arasında gösterilen *işid-*, *kanad*, *otağ*, *ulağ*, *yoğurd*, *yarağ* sözcüklerinin EOT metinleri başta olmak üzere tarihî Türk yazı dillerinde eklenme dışında ötümlü biçimlerinin olduğu unutulmamalı, bu sözcüklerle ilgili hüküm verilirken sözcüklerin ikili biçimleri göz ardı edilmemelidir. Ulanma sebebiyle sözcüğün VK V ses dizilişine kavuştuğu, ötümlüleşmenin sadece ses dizilişiyile ilgili olduğu yönündeki görüş bu açıdan bakıldığında zaman gözden geçirilmeye muhtaçtır.

e. SN ve DK'de yer alan ötümlüleşmiş VK K ses dizilişindeki yapıları ise kesin olmamakla birlikte yine ünlü uzunluğuyla izah etmek olasıdır ancak konunun aydınlatılması için Azerbaycan Türkçesindeki kelime sonu ötümlüleşmeleriyle, EOT'nin Azerbaycan Türkçesine kaynaklık eden ağız/alt ağız gruplarının fonetik özelliklerinin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Konuyla ilgili olarak ifade edilebilecek en kesin hüküm Azerbaycan Türkçesindeki kelime sonu ötümlüleşmelerinin EOT döneminde başladığıdır.

f. VK V ses dizilişinde ünsüz niteliği bakımından söz sonu artdamaksıl sızıcı /ğ/'nin artdamaksıl patlayıcı /ğ/'ye oranla ötümlülük-ötümsüzlük açısından, ünlülere daha yakın olması sebebiyle, bu tip yapılarda ötümlüleşmenin ileri seviyede gerçekleşmiş ve sızıcılaşmanın görülmüş olabileceği ihtimali vardır. Bu durum EOT metinlerinde sızıcı /ğ/'nin ötümlü patlayıcı /ğ/ ile aynı harf (ğ) kullanılarak işaretlenmiş olabileceğini akla getirmektedir. Dolayısıyla da Türkiye Türkçesinde görülen sızıcı /ğ/ sesinin daha EOT döneminden itibaren kullanılıyor olma ihtimali bulunmaktadır. Bu durum sadece iki heceli değil tüm sözcükler için de geçerlidir.

3. Uzun Ünlü Eklerle İlgili Ötümlüleşmeler

a. Ünlü uzunluğunun ötümlüleşmeyi kolaylaştırıcı rolü düşünüldüğünde özellikle iki heceli sözcüklerde görülen kimi ötümlüleşmelerde uzun ünlü eklerin etkisinden bahsetmek mümkündür.

b. Taranan metinlerde *-ma:k*, *-ga:k*, *-lX:k* ekleriyle sonlanan sözcüklerde ek ünlüsünün uzunluğundan kaynaklanan ötümlüleşmeler görülmüştür. Bu

ötümlülüşmelerin geneli VK V ses dizilişinde gerçekleşmiş olsa da VK K ses dizilişinde de örneklerin bulunması ötümlülüşmede sebebin sadece ses dizilişi olmadığını akla getirmektedir.

c. $-(X)k$ ekiyle türetilen sözcüklerde hem VK V hem de VK K ses dizilişinde ötümlülüşme görülmektedir. Kaynaklarda uzun ünlülü ekler arasında zikir edilmeyen bu ekte ötümlülüşme ET’de benzer biçiminin $(-Ig)$ bulunması sebebiyle karışma olabileceğini akla getirmektedir.

4. Bitişik Yazılan Edatlar ve Cevherî Fiil Yapıları

a. Bazı çalışmalarda, metinlerde bitişik yazılan cevherî fiil (*idi, imiş, ise*) biçimleri ve ile çekim edatları sürekli olarak ön ünlülü okunmaktadır. $k > ğ$ ve $t > d$ ötümlülüşmelerinin görüldüğü bu tür yapılarda hiç şüphesiz ünlüler arası önlük artlık uyumu da gerçekleşmiş olmalıdır. Bu sebeple *yog-imiş, bunlar-ile* vb. okumalar terk edilmeli bu türden yapılarda ünlü uyumu dikkate alınmalıdır (*yog-imiş, bunlar-ıla* vs.). *İçün* edatının gramatikleşmiş biçimi olan $-(i)çün, /ç/$ ’nin öndamaksılaştırıcı özelliği göz önüne alınarak, istisna kabul edilebilir.

b. Bitişik yazılan edatlar ve cevherî fiil yapılarında bitişik yazılma esnasında $k > ğ$ ötümlülüşmesinin gerçekleşebilmesi için konsonun iki vokal arasında kalması gerektiğinden harekesiz metinlerde cevher fiili ve yardımcı ünlüler işaretlenmese de (*علا*) *ġla* vb. yardımcı ünlülü yapılar *ġ-ıla* biçiminde okunmalıdır.

Kısaltmalar

A	Terceme-i Akrahâdîn (Doğan 2009)
AD	Tercüme-i Tefsîr-i Ebu’l-Leys-i Semerkandî, (Daşdelen 2008)
ADD	Ahmed-i Dâ’î Divanı, (Özmen 2001)
AKY	Ali’nin Kıssa-yı Yûsuf’u (Cin 2011)
AN	Âdâb-ı Nebî, (Öztürk 2008)
BH	Bahrü’l-Hakâyık, (Türk 2009)
DK	Dede Korkut Kitabı, (Ergin 1997)
DS	Derleme Sözlüğü (TDK 1993)
DY	Destân-ı Yûsuf, (Eminoğlu 2008)
EDPT	An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish (Clauson 1972)
F	Fakr-nâme, (Levend 1953)
G	Gülîstan Tercümesi, (Özkan 1993)
HF	Hikâye-i Fâtıma, (Doğan 2012a)
HT	Hulasa fi’t-Tıbb, (Uçar 2009)
KE	Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi’ş-Şerîfe (Mazıoğlu 1973)

KK	Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (Yavuz 1991)
KT	Şeyhoğlu Sadrüddin'in Kâbus-nâme Tercümesi (Doğan 2011)
KU	Kadı ile Uğru Destânı, (Doğan 2012b)
M	Müntehib (Şahin 2007)
MF	Miftâhu'l-Ferec (Yıldız 2011)
MN	Miftahü'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr, (Şahin 1994)
MŞ	Müntahab-ı Şifa (Önler 1999)
SN	Süheyl ü Nev-Bahâr (Dilçin 1991)
T	Tabiatnâme, (Karasoy 2009)
TE	Tezkiretü'l-Evliyâ, (Özalan 2010)
TM	Tuhfe-i Murâdî (Argunşah 1999)
TTS	Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (TDK 1996)
YZ	Yûsuf ve Züleyhâ Hikâyesi, Cin (2012)

Kaynaklar

Alimov Rysbek (2012), “*Türkçede İlk Hece Dışındaki Birincil Uzun Ünlüler Üzerine*”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 9, Sayı 3 (Eylül 2012), s. 103-121.

Argunşah Mustafa (1999), **Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî, Tuhfe-i Murâdî, İnceleme-Metin-Dizin**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Banguoğlu Tahsin (2007), **Türkçenin Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 8. Baskı, Ankara.

Başdaş Cahit (2007), “*Türkiye Türkçesinde Aslı Uzunluk Belirtileri*”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 2/2 Spring, s. 89-101.

Boz Erdoğan (2012), “*Türkçe Asıllı Kelimelerde Son Ses (/ç/, /k/, /p/, /t/) Ünsüzlerinin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Sorunu*” **Türk Dili Araştırmaları (Makaleler-Bildiriler)**, Gazi Kitabevi, Ankara.

Cin Ali (2011), **Türk Edebiyatının İlk Yûsuf ve Züleyhâ Hikâyesi Ali'nin Kıssa-ya Yûsuf'u**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Cin Ali (2012), **İbn-i Abbas'tan Rivâyet Edilen Yûsuf ve Züleyha Hikâyesi**, Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Antalya.

Clauson Sir Gerard (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford.

Coşkun M. Volkan (2010), **Türkçenin Ses Bilgisi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Dankoff Robert, James Kelly (1985), **Mahmûd al-Kâşyarî, Compendium of the Turkic Dialect (Diwan Luyât at Turk)**, (Edited by Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin), Harvard 1982 (Part I), 1984 (Part II), 1985 (Part III).

Daşdelen Ömer (2008), **Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys-i Semerkandî, Hicr, Nahl, İsra Sureleri (189b-233a) Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Demir Nurettin, Emine Yılmaz (2011), **Türkçe Ses Bilgisi**, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir.

- Derleme Sözlüğü** (1993), Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Develi Hayati (1995), **Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Dilçin Cem (1991), **Mes'ud bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr (İnceleme-Metin-Sözlük)** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Doğan Enfel (2011), **Şeyhoğlu Sadrüddin'in Kâbus-nâme Tercümesi**, Mavi yayıncılık, İstanbul.
- Doğan Şaban (2001), **Sivas Merkez İlçe ve Köyleri Ağzları**, 100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Doğan Şaban (2009), **Sabuncuoğlu Şerefeddin Terceme-i Akrabâdin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya.
- Doğan Şaban (2012a), “Bir Eski Oğuz Türkçesi Metni “*Hikâye-i Fâtıma*” ve Dil Özellikleri”, **Akademik Bakış**, Eylül – Ekim, Sayı: 32 s. 1-17.
- Doğan Şaban (2012b), “*Yûsufu Meddâh'ın Kadı ile Uğru Destânı ve Dil Özellikleri*”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Summer, s. 985-1036,
- Duman Musa (1991), “*Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine*” **Türk Dili**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Eylül, sy. 477, s. 212-218.
- Duman Musa (1995), **Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Duman Musa (2008), “*Klâsik Osmanlı Türkçesinde Damak Ünsüzlerinin Gelişmesine Dair*” **Makaleler, Eski Türkiye Türkçesinden Osmanlı Türkçesine**, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Eminoğlu Emin (2008), **Şeyyâd Hamza Destân-ı Yûsuf IQ Kültür Sanat Yayıncılık**, İstanbul.
- Ercilasun Ahmet Bican (2002), **Kars İli Ağzları -Ses Bilgisi-**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erdal, Marcel (1991), **Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon**, Vol. I, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Erdem M. Dursun (2008a), “*Anadolu Ağzlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine*” **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 3/3 Spring, s. 503-562.
- Erdem (2008b), “*Birincil Ünlü Uzunlukları ve İmale*” **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 3/6 Fall, s. 236-261.
- Eren Hasan (1999), **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Bizim Büro Basım Evi, II. Baskı, Ankara.
- Ergin Muharrem (1993), **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, 20. Basım, İstanbul.
- Ergin Muharrem (1997), **Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, **Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gemalmaz Efrasiyap (2010), “*Yazıya Geçirme (Transcription) ve Yazı Çevrimi (Transliteration)*” **Türkçenin Derin Yapısı**, (Haz. Cengiz Alyılmaz, Osman Mert), Belen Yayınları, Ankara.

Gülensoy Tuncer (2007), **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, I. ve II. Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Hamzayev M. ve diğerleri (1962) **Türkmen Dilinin Sözlüğü**, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat.

Kara Mehmet (1998), “*Türkmen Türkçesinde Ünlüler*” **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, sayı 6, s. 824-837.

Karaağaç Günay (2008), **Türkçe Verintiler Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Karaağaç Günay (2010), **Türkçenin Ses Bilgisi**, Kesit Yayınları, İstanbul.

Karaağaç Günay (2012), **Türkçenin Dil Bilgisi**, Akçağ Yayınları, Ankara.

Karasoy Yakup (2009), **Tutmacı Eski Oğuz Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Kitabı Tabiatnâme**, Palet Yayınları, Konya.

Kartallıoğlu Yavuz ve Hüseyin Yıldırım (2007) “*Azerbaycan Türkçesi*” **Türk Lehçeleri Grameri** (Editör: Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.

Korkmaz Zeynep (1953), “*Batı Anadolu Ağızlarında Aslı Vokal Uzunlukları Hakkında*” **TDAY Belleteri**, s. 197-203.

Korkmaz Zeynep (2005), “*Eski Anadolu Türkçesinde Aslı Ünlü (Vocal) Uzunlukları*” **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Levend Âgah Sırrı (1953), “*Âşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevisi Fakr-nâme ve Vasf-ı Hal*”, **TDAY Belleteri**, s.205-284

Ligeti Lajos (1942), “*Türkçede Uzun Vokaller*” (Çev. Tayyip Gökbilgin) **Türkiyat Mecmuası**, C. 7-8, Cüz I, İstanbul.

Mazıoğlu Hasibe (1973), **Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi's-Şerife** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Nişanyan Sevan, **Sözlerin Soyağacı-Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü** (İnternet Adresi: <http://www.nisanyansozluk.com/>; Erişim tarihi 25.12.2012).

Öner Mustafa (2011), “*Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi*” **Türkçe Yazıları**, Kesit Yayınları, İstanbul.

Önler Zafer (1999), **Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifa II Sözlük**, Simurg Yayınları, İstanbul.

Önler Zafer (2012), “*Türkiye Türkçesinde Ünlü Uzunluklarının İzleri*” VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (Basılmamış), 24-28 Eylül 2012, Ankara.

Özalan, Uluhan (2010) **Bir Tezkiretü'l-Evliya Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)**, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu.

Özkan Mustafa (1993), **Mahmûd b. Kâdf-i Manyâs Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Özmen Mehmet (2001), **Ahmed-i Dâ'î Divanı C. I-II**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Öztürk Erol (2008), **Âdâb-ı Nebî**, Akçağ Yayınları, Ankara.

Semedli Elza (2012) “*Aslı Uzunlukların Azerbaycan Türkçesindeki Fonetik ve Semantik İzleri*” **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 5, S. 20, s. 127-132, Kış.

Şahin Hatice (2007), **Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mardâni Müntehib, Dil Özellikleri, Metin-Dizin-Tıpkıbasım**, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa.

Şahin Mehmet Ünal (1994), **Mü'min bin Mukbil Miftahü'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Malatya.

Tarama Sözlüğü (1996), Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara.

Tekin Talat (1995), **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, Simurg Yayınları, Ankara.

Tulum Mertol (2011), **17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Tuna Osman Nedim (1960), "*Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller*" **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 1960, s. 213-282.

Turan Zikri (1993), **Teshil'in İmlâ Tezahürleri Işığında Eski Anadolu Türkçesi'nde Ünlü Uzunlukları**, Açıksöz yayınları, Malatya.

Türk Vahit (2009), **Hatiboğlu-Bahrü'l-Hakâyık**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Uçar İlhan (2009), **Hulasa fi't-Tıbb (Giriş-Metin-Dizinler)** Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya.

Yavuz Kemal (1991), **Şeyhoğlu Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (İnceleme-Metin-İndeks)** Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara.

Yıldız Osman (2011), "*Miftâhu'l-Ferec'de Son Seste Ötimsüz-Patlayıcı Ünsüzlerin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Durumu*" **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 6/1 Winter, s. 157-168.